प्रस्तावना.

प्रस्तुत पुस्तकांतील बहुतेकशा कविता पूर्वी पुण्याच्या "धर्मजागृति" मासिकांत प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. कांहीं मात्र ह्यांत प्रथमच प्रकाशित होत आहेत.

"पुनःप्रकाशन" ह्या मथळ्याखालीं प्रस्तुत पुस्तकाच्या अगदां प्रारंभींच दिलेल्या कविता ह्या, "धर्मजागृती"--शिवाय, माझ्या "काव्यकान्तार, पूर्वार्ध," ह्या पुस्तकाच्या शेवटीं "काहीं लहान कविता" ह्या प्रकरणांत पुनः एकदां प्रसिद्ध झाल्या असल्यामुळें प्रस्तुत पुस्तकांतील ह्या प्रकरणास "पुनःप्रकाशन" हें नांव दिलें आहे.

ह्या "पुनःप्रकाशन" प्रकरणांत असलेल्या "तुऱ्याचें गाणें" ह्या कवितेच्या प्रारंभींची प्रास्ताविक टीप, व पुढें पहिल्या भागांत असलेल्या 'नवीन धर्मोवनाराच्या चूर्णिके'ची गद्य प्रस्तावना, ह्या दोन्हीहि मुळांत त्या त्या कवितांबरोबर 'धर्मजागृती'--तूनच प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. आतां त्यांतील एकाद--दुसराच शब्द मात्र, बदललेल्या परिस्थितीशीं त्यास जुळतें करण्यासाठीं, बदलावा लागला आहे. उदाहरणार्थ, "तुऱ्याचें गाणें" प्रसिद्ध झालें तेव्हां श्री० राम गणेश गडकरी ("गोविंदाग्रज") हे हयात होते, व म्हणून त्या गाण्याच्या प्रारंभींचे सर्व प्रयोग वर्तमान-

काळी होते, ते आता भूतकाळी, किंवा संदिग्ध करून त्याचे आजचे विमगतपण पाळवावे लागळ ही कविता श्री 'गोविंदाग्रज'' ह्याच्या अवलोकनात आली होती, व त्याम ती आवडली होती, असे श्री ''गोविंदाग्रज'' ह्याचे स्वत चे तोंडूनच मला कळाळ होत त्याचप्रमाणे काही विलक्षण योगायोगाने प्रसिद्धिपूर्वीच ही कविता के गोविंद वासुदेव कानिटकर, व के हरि नारायण आपटे ह्याच्याहि अवलोकनांत आली होती, व त्या दोघांसहि ती आवडल्याचे के गोविंदसवजी कानिटकर याना स्वतः मला सांगितले होते श्री कानिटकर व हरिभाऊ आपटे ह्याचे अवलोकनात ही कविता कशी गेली ह्याचा इतिहास मोठा रम्य आहे, परतु तो येथे देणे कदाचित् अप्रस्तुत होईल या भयाने तो दिला नाही असे काही लहानलहानसे इतिहास आणखीहि दोन--तीन कवितासंबंधी आहेत पण ते तरी ह्या प्रस्तावनेत कोठवर देत बसणार ?

प्रस्तुत पुस्तकाच्या छपाईसंबधाने सांगावयाची विशेष गोष्ट ह्मणजे हीच की, निरुपयोगी अशा सर्व अनुस्वारांना फाटा देऊन मी न माझ्या पद्धतीने छापिले आहे, हल्ली रूढ असलेल्या, व अनुस्वाराचे बाबतीत बऱ्याच ठिकाणी अगदी असमर्थनीय असलेल्या, पद्धतीने छापलेले नाही

पुस्तक शक्य तितक्या कमी किमतींत देतां यावें म्हणून मुद्दाम "पायका" टाइपांत छापिले आहे

उमरावती
आषाढ वद्य १२ शके १८४७ } **बळवंत गणेश खापर्डे,**

नवीन धर्मावताराची चूर्णिका.

आनंदानें हृदय उचंबळून सोडणारा रमणीय उषःकाल नुकताच सपत होता व नयनमनोहर अरुणोदय होणार होता—किंब-हुना झालाच होता; व साधकाला होणाऱ्या आत्म्याच्या भानाप्रमाणें नयनांना अनंत सृष्टि दिसते—दिसतेशी भासत होती व अनंत सृष्टीला भगवान् भास्कर उगवतो—उगवतोसा भासत होता. अशा वेळीं एका अतिशय डोंगराळ प्रदेशातील एका अति उच्च टेकडीवर एक मनुष्य अगदी एकटा उभा होता. त्याच्या अंगात पाढरा स्वच्छ घेरदार अंगरखा होता, पायांत तसलीच एक स्वच्छ तुमान होती, खालीं लाल भडक चढाव होता. जुन्या काळच्या भाटाप्रमाणें त्याने कमरेला भरजरीचा शेला बाधलेला होता. त्या मनुष्यानें ऐटबाज कल्ले राखलेले होते व डोक्यावर अरुणोदयाच्याच रगाची एक पिळदार पगडी घातलेली होती. स्वतःच्या धिप्पाड व मज-बूत बांध्याला साजेल अशी त्याच्या हातीं एक उच्च काठी होती. कांहीं तरी विलक्षण विचार मनांत घोळत असावा असे वाटण्या-जोगी त्याची त्या वेळी मुद्रा होती. एकाएकी मनांत कांहीं विचार येऊन त्यानें एकदां वर, तेज उधळून फुद्ध पाहणाऱ्या पूर्व दिशेकडे पाहिलें—तेजाच्या लखलखाटांत सर्व लहान तारे मावळले होते, पण गुरूचा देदीप्यमान तारा त्याहि वेळी त्या तेजाचे वर आकाशात एकटा चमकत होता! त्या पुरुषाने एकदा विलक्षण दृष्टीने त्या

ताऱ्याकडे पाहिलें, एकदां त्या उजळ पूर्व दिशेकडे पाहिलें, एकदम चेहऱ्यावरचा भाव बदलून वरील नीलाकाशाकडे पाहिलें व अति शान्त, अति गंभीर व परम कारुणिक दृष्टीनें एकदा टेकडीच्या खाली पसरलेल्या अफाट व विस्तीर्ण जगताकडे पाहिलें एकाएकीं त्याच्या चेहऱ्यावरचा भाव बदलला रणांगणावर समशेर गाजवून विजय-श्रीची माळ हक्कानें व डौलानें गळ्यांत रुळवीत बेगुमानपणानें जग तुडवीत चालणाऱ्या उद्दाम समरवीराच्या डोळ्यांतील विलक्षण चमक एकदम त्याच्या डोळ्यांत झळकली झटक्यासरसें त्यानें पुनः वर एकदा लखलखणाऱ्या पूर्व दिशेकडे पाहिलें, त्या लख-लखणाऱ्या ताऱ्याकडे पाहिलें, वरच्या अनंत नीलाकाशाकडे पाहिलें – त्याच्या अंगावर थरारून रोमांच आले ! त्याचा बलिष्ठ देह एकदा नखशिखान्त कांपला; व काय वाटून कोण जाणे, त्यानें आपल्या हातांतील उंच काठी जवळच्या एका मोठ्या पाषाणावर टेकली व त्यावर चपलतेनें उडी मारून, डोळ्यांत अपूर्व तेज चमकणाऱ्या त्या धिप्पाड पुरुषानें आपल्या खड्या व खणखणीत आवाजांत पुढील चूर्णिका म्हटली. ती ऐकून मला काय वाटलें असेल तें माझें मलाच माहीत. मी जशी ऐकली तशीच ती येथें सादर करीत आहें:—

[वृत्त—भाटाचे मोठे कवीत]

जयजयकार महाराज !—

तुंग नग भंगुनी स्वर्ग उल्लघुनी,
गगन हें भेदुनी, शब्द आला ।
' धर्म जो रक्षितो, नीति सांभाळितो,
ज्ञानमार्तंड तो, जवळि आला ! ' ॥
स्वार आले पुढें, जगति जी सांकडें
मार्गि आली पुढें वारण्याला ।
गगन हें गर्जतें धरणि ही बोलते,
' धर्ममार्तंड तो जवळि आला ' ! ॥ १ ॥
ध्वांत विध्वंसि जो, दुःखभय नाशि जो,
एकरपी एक तो दिवस आला ।
कांहिं जगतातले, थोर जन जागले,
सामुरे जाहले, ध्यावयाला ॥
अजुनि रे निजु नका. ज्ञानरविचा टिका
उमटलो नेटका गगनभाला ।
जागृही, जागृहो ! लोकहो सर्वही !
ज्ञानमार्तंड तो उदयि आला ! ॥ २ ॥
पैस हे लोकहो ! पैस सृष्टीसखे !
पैस आत्म्या ! उभा शांत राहे ।
टाप ही वाजते, दल पुढें चालते
ज्ञानसम्राट्प्रभू पातलाहे ! ॥
पैस हे ध्वांत रे ! पैस हृदया गडे !
पैस रे मानसा ! स्वस्थ राहे ।

टाप ही वाजते, दल पुढें चालले,
ज्ञानसम्राट्प्रभू पातलाहे ! ॥ ३ ॥
दुदुभी गरजला, ही ध्वजा फडकली,
बीनहि[1] धडकली, स्वारि आली ! ।
जगत रे ! जागृही, स्वारि आलीच ही,
शिंग हें वाजत, — स्वारि आली ! ॥
अंगणें झाडुनी, कुंकुमे सिंचुनी,
तोरणें लावुनी, जगत सजवा ।
वाद्य जें जे असे मंजु मंगल जगी,
सर्व ती अंगणी सज्ज ठेवा ॥ ४ ॥
भक्ति भगिनी गडे ! घालि अंगणिं सडे,
पर्व हें केवढें, आज आलें ।
पाहि गे पाहि गे, त्या उष कालिं हे,
उज्वल तेजामध विश्व न्हालें ॥
शुभ अशा या क्षणी, न्हावुनी माखुनी,
त्यासि ओवाळण्या सज्ज होई ।
ऊठ गे भामिनी ! प्रेमघृत घालुनी
लावुनि निरंजना हाति ठेवी ॥ ५ ॥
स्नान उरकोनिया, तिलक लावोनिया,
शुद्ध होवोनिया सिद्ध व्हा हो ।
पर्ण देवोनिया, पुष्प वाहूनिया,
भक्तिने वंदुनी धन्य व्हा हो ॥

---

1. ' बिनी '—हि म्हणतात सैन्याची आघाडी.

ज्ञानरवि हा असा ना दिसे फारसा,
उदय फारा दिसा त्यासि येतो।
नयन झाकू नका, श्रवण रांधू नका,
ज्ञानरवि हा पहा उदयि येतो ॥ ६ ॥
सत्प्रभा फाकली, पूर्वदिक् उजळली,
मंजु खगमंडळी गाउ लागे।
गंधयुत मंद हा वायु वाहे पहा,
शांतिसंदेश हा स्पष्ट सांगे ॥
' शीत जो सहरी, ध्वांतगजकेसरी,
भुनरपी तो हरी येत आहे '।
जागृही ! जागृही ! लोक हो सर्वही !'
ज्ञानमार्तंड तो उगवताहे ॥ ७ ॥
पूर्वि जरि येत तो, मागुनी उमगतो,
आधि आता झडे म्हणुनि डंका।
नयन हे झाकुनी, श्रवणही वाक्षुनी,
थोरवी दावुनी काय शंका? ॥
नयन उघडोनिया, कर्ण देवोनिया,
हट्ट सोडोनिया नीट देखा —।
पातला महितला, त्या जगन्मंगला;
ज्ञानधर्मासि जो, पाठिराखा ॥ ८ ॥

[२]

जयजयकार महाराज !—

एक रवि ज्यापरी नित्य नभ सहरी
एक रवि त्यापरी ज्ञान देतो।

गमनि जाते मवे बिंब नव भासते,
ओळखू ये न कीं, एक हा ता ॥
येत परि तोचि तो, माणत्या उमगतो,
वचन त्याचें तरी सत्य मामा ।
भिन्न देशामधें, भिन्न कालामधें
एक रवि तळपतो ज्ञानराणा ॥ ९ ॥
भिन्न देशामधें, भिन्न कालामधें,
भिन्न जनतेमधें, भिन्न भासे ।
भिन्न आकाश ते त्यामुळें भासते,
बिंब परि तेंचि तें नित्य विकसे ॥
पूज्य रवि कालचा, त्याज्य रवि आजचा,
पूज्य येथें रवी, तेथ नोहे ।
काय ऐसें कधीं सुज्ञ बोले मुधा ?
दृष्ट हा भ्रममा काय नोहे ? ॥ १० ॥
व्यर्थ निंदू नका नीट हे आयका,
पाहुनी मागुनी काहि बोला ।
काल नच संपला, पूर्वि जे जाहले
काय बाधा पुन्हा व्हावयाला ? ॥
काल अति लोपला, काल अति राहिला;
आजही हा मध काल आहे ।
पूर्वि कालामधें, आज कालामधें,
व्हावया बाध का तेंचि आहे ? ॥ ११ ॥
सूर्य नाहीं नवा, चंद्र नाहीं नवा,
गगनही हें नव आज नाहीं ।

तारका नच नव्या नाहि आत्मा नवा,
ज्ञानरवि हा तसा नविन नाहीं ॥
वर्तमानाप्रती नित्य जन दूषिती
लोटता तोचि परि गोड गमतो ।
दूरचें नच दिसे, जवळिचें विसतसें,
काल परि सारखा नित्य असतो ॥ १२ ॥

[३]

जयजयकार महाराज !—

दासहो ! एक व्हा, नौबती वाजवा,
जगत हे हालवा घोर नादें ।
भेरि फुंका अता, भेरि फुंका अता,
भेरि फुंका अता, थोर मोदें ॥
धुमदुमो दुंदुभी गगन भेदूनिया,
जगतही थोडकें आज जागो ।
की रवी तो पुन्हा आज येतो जगा,
हे असे या जना वाटु लागो ॥ १३ ॥
युद्ध होई तरी युद्धही होउ द्या,
युद्ध होणार हें निश्चयानें ।
दार्ढ्य सोडू नका, घाइही करु नका;
स्वस्थ परि बसु नका खिन्नतेनें ॥
शांति नच सोडिता डंक हा वाजवा,
दशदिशा भेदुनी डंक जावो ! ।
येत जव तो रवी, येत तो या महीं,
येवढें तव नरां ख्यात होवो ॥ १४ ॥

घाण सतिचें करी आज अम्हि घेतलं,
प्राण गेले तरी प्राण देऊ ।
नाथ तो आमुचा कधि न परि सोडिता,
ब्रीदही आमुचे शुद्ध ठेवू ॥
जग हसो, जग छळो, दुःख देवो अम्हा,
— दुःखही सोसणें भाग्य आहे — ।
जगहितासाठि परि मागु हें निशिदिनी
की, 'पहा ज्ञानरवि उगवताहे' ॥ १५ ॥
नाहि दुःखाप्रती भीत आमुची मती,
दुःख कोणासि रे नाहि झाले? ।
नाहि सकलासि परि भाग्य हें लाभलें,
आम्हि हे जेवि जाहीर केले — ॥
की, 'रवी येत रे, ज्ञानरवि येत रे,
जीवनें की मने शुद्ध राखा' ।
मान हा आमुचा, दुःख द्या हो किती;
देव आहे अम्हा पाठिराखा ॥ १६ ॥
कष्ट सोसू अम्ही, दुःख सोसू अम्ही,
जगति उपहासही सहज सोसू ।
यातना सर्वही त्याचिया कारणें
शांत चित्तें अम्ही सहज सोसू ॥
सांगतो परि तुला — सांगण्या पातलों;
ऐकवा रे जगा! मुक्तकर्णी ।
'ज्ञानरवि पातला, सवाळे रे पातला;
चालतों हे पहा बीन आम्ही' ॥ १७ ॥

[४]

जयजयकार महाराज !—

तव न कधि चांगुले, मम न कधि वांगुलें,
हांचि जगतामधे न्याय झाला ।
शब्द ते राहिले, फारही माजले,
सत्य प॰ लोपलें — अर्थ गेला ॥
कोणि नच पाहतो — " काय मी हें बकें, "
' हे जुन " म्हणुनिया तृप्ति त्याला ।
ऐसी महाभाग ! झाली अवस्था,
अता कोण छेदी तुझेवीण इजला ? ॥ १८ ॥
कितीही भले तें नव त्याज्य वाटे,
स्वतन्त्रा विचारा करी ना कुणी ।
आज जगतामधे शांति नाहीं कुठ,
कलह जेथे तिथे येत कानी ॥
प्रश्न अति जाहले, उत्तरं संपलीं,
मनुजकृतिचा अता हद्द झाली ।
तू न येता विभो ! सोडवी प्रश्न हे
कोण आता वदे अंशुमाली ? ॥ १९ ॥

[५]

जयजयकार महाराज !—

देवदेवाप्रती वद्य जो संप्रती,
योगमायापती ज्ञानसूर्या !-।
या पुन्हा या पुन्हा, ह्या जगा या पुन्हा
चरणरजदर्शना आज द्याया ॥

पूर्वि नच पाहिले, कोण जाणे पुढे !
पाय ते आपुले आज दावा ।
एकदा पाहुनी, अश्रुजल वाहुनी,
धन्य वाटे मनी जीव व्हावा ॥ २० ॥
गिरिगिरीभीतरी सकल महिचे वरी
रात्रिं द्विज याबळे अर्घ्य द्याया ।
हीन आम्ही तिथे, दीन हे बापुडे,
आमुचा त्यापुढे काय केवा ! ॥
येसि बा तू परि आमुचेसाठि गा,
धन्य आम्ही तुला पाहणारे ।
तूचि बा शक्ति दे, तूचि बा कार्य घे,
जागवी लोक हे झोपणारे ॥ २१ ॥
शान्तता यो पुन्हा, शुद्धता यो पुन्हा,
प्रेम येवो पुन्हा, पूर्वकाळीं— ।
व्यास जै येत तै, बुद्ध जै येत तै,
कृष्ण जै येत तै, जेवि आली ॥
प्रेम जनि वाढलें, त्यागि जन जाहले,
स्वार्थ खल हारला काहिं काल ।
हे विभो ! तेवि हो, जगत नि स्वार्थि हो;
यो दया मागुती सर्वकाळ ॥ २२ ॥
शेवटीं विनवितों येवढें तुजप्रती,
शीघ्र दावी अता, पाय बा ते ।
धन्य नर पाहुनी, धन्य रवि दावुनी,
धन्य तिज लागुनी धरणि होते ॥

धन्य ज्या लागुनी वायु होतो जनी,
धन्य जल ज्याप्रती धुवुनि होते ।
धन्य आकाश ते, मूर्ति ती धरित जें,
पुण्यपद हे विभो ! दावि बा शीघ्र ते ॥ २३ ॥

[६]

जयजयकार महाराज !—

जगि दयाळा, परी दुष्टतेची सुरी
अणु–अणूच्या वरी ठेविलीसे ।
कटकाच्या मुळे जगत हे कोदले;
पाय ते कोवळे पाहु कैसे — ॥
कटकी ठेविले, कटकी कष्टले,
त्याहुनी हे भले प्राण गेले ! ।
शेषशायिन् ! नको, पाहणे ते नको,
लोल मृदु पाय ते कष्टलेले ॥ २४ ॥

जगति जे भाजलें, रुधिरही टपकलें,
उदयि तव हरिखले, अधिर झाले ।
हृदय माझें असें, उमललें कमलसें,
त्यावरी केवळे, पाय अपुले – ॥
आधि ठेवी, विभो ! जपुनिया जगति ये;
चाल मग हळुहळू हृदयमार्गें ।
आज जगतामधे जाळल्यापोळल्या
सकल हृदया तुझी आस लागे ॥ २५ ॥

[७]

जयजयकार महाराज !—

येत तू ऐकुनी, बुद्धिने शोधुनी,
येत तू पाहता हर्षयोगे — ।
मत्त जो जाहला, मार्गि जो लागला,
जाउ जो पाहतो कर्मयोगे ॥
वाट पाहे तुझी, आस नाहीं दुजी,
कार्य करण्या तुझें सिद्ध झाला ।
एक जन दीन हा, दास तव लीन हा,
भाट बळघत हा, कवन तव गायिला ॥ २६ ॥

लपलेला गंधर्व.

(वृत्त—शार्दूलविक्रीडित)

कोणाचें अति दूर गान मजला हें ऐकु येतें बरें ? ।
आहे भासचि, की तिथे बसुनिया हें गात कोणी खरें ? ॥
गाणें हें, बसुनी इथे उगिच का, हा निर्जनी गातसे ? ।
का हें एकुनिही मला गमत कीं ' आकर्षि माते ' असें ? ॥ १ ॥

येथे तो जरिही असेल बसला गाणें उगें छेडित ।
येथे निर्जनिं व्यर्थ काय न कळे गाऊनि त्या लाभत ? ॥
माझेकारण मानु मी जरि असा हा गात तेथे बसे ।
का हा दूरचि निर्जनी तरि असा की एकला गातसे ? ॥ २ ॥

माझेकारण गात तो जरि असे, का दूर गेमा बसे ? ।
माझेकारण हें नसेल तरि हें गाणे कशाला असे ? ॥
माझवाचुनि येथ कोणिच नसे, मी ऐकिता एकला ।
कोणाहीकरिता नसेल तरि का हा ऐकु देतो मला ? ॥ ३ ॥

माझेकारण हे असेल तरि का हा दूर गातो असा ? ।
माझेसन्निध बैसुनी नच मला का ऐकु दे नीटसा ? ॥
गाणाऱ्या ! वद, कोण तू ? कुठुनि. वा आलासि तू केवि रे ? ।
गातो का भुलवी मला परि गमे अस्पष्ट जे ऐकु ये ? ॥ ४ ॥

मातें हे न सहे, गड्या, जवळि तू येऊनिया गा तरी ।
किंवा मोहु नको मला, निवडुनी तू एक काहीं करी ॥
कोठें ना दिसशी कुठें तरि तुला शोधू मला ना कळे ।
ये गाणें श्रवणीं परी नच दिशा त्याचीहि मातें मिळे ॥ ५ ॥

ऐसा त्रास नको, नको, प्रिय सख्या, देऊ नको रे मला ।
आता ऐकुनि गान मोहुनि सख्या, हा जीव वेडावला ॥
भेटी दे, मज दाखवी लपुनिया कोठूनि गाशी असा ।
किंवा मारुनि जाळुनी करि मला बा तूचि गे नाहिसा ॥ ६ ॥

ऐसें गायन ऐकुनी नच कळे हें कोण गातो जरी ।
आहे त्याहुनिही बरेंच जळणे, ती मृत्युदु खे बरीं ॥
ध्यानी ठेविन हेंचि कार्य पुढतीं, गाणार शोधीन मी ।
कष्टां सोसुनिही परी कधि तरी गाणार पाहीन मी ॥ ७ ॥

द्वैतांची फुगडी.

फुगडी रंगालि चोहिंकडे । फुगडीविण नच काहि घडे ॥
फुगडीचें मज वेड जडे । चल आपणही खेळु गडे ॥ धृ० ॥
एकामेकांतें धरिती । द्वैतें जगतीं वागडती ॥
ग्रथि कराची दृढ देती । परस्परा ओढुनि धरिती ॥
चक्राकारें मग फिरती । भ्रमती, दुसऱ्या भ्रमवीती ॥
रमति, गड्याला रमवीती । मनुजमनाही भ्रमवीती ॥

जन्ममृत्युची,
जडाऽजडाची,
सुखदु:खाची,

फुगडी हो खुलली फुगडी । मनुजमनाला करि वेडी ।
परी ज्ञान हा मर्म कडी । फुगडीला 'तू-मी' च गडी ॥ १ ॥
कुणा कल्पना ही सुचली । कुणी सुरू फुगडी केली ॥
कशी सुरू फुगडी झाली । काशास्तव ही सुरु झाली ॥
उगिच सुरू तरि कां झाली । तुला-मला का आवडली ॥
केविं गुतलों खेळात । सापडलों या फुगडींत ॥

जरि सापडलों
तरि कां रमलों,
रमता भ्रमलो,

आतां यत्नें थांबे ना । कशी थांबवू उमजे ना ॥
तुला मला भ्रमवी फुगडी । फुगडीला 'तू-मी' च गडी ॥ २ ॥

तुला मला भ्रमवीं फुगडी । किती शोभते ही जोडी ! ॥
"तू" ह्मणतां मी अज्ञ ठरे । मलाहि तू "तू" म्हणशी रे ॥
आणिक याहुनि सरस अशी । मिळेल जोडी विधि कशी ॥
परस्परा आपण धरु या । विश्वभरी मग खेळू या ॥

धरि मी तुजला,
तू धरि मजला,
जोड साधला !

आता थकलों तरि खेळू । रडता हसता फेर धरूं ॥
विश्वभरीं जरि ही फुगडी । फुगडीला 'तू-मी' च गडी ! ॥ ३ ॥

दोरी एकचि ती असते । टोकीं दोन परी सरते ॥
तशी 'भावना' एकचि ती । 'बाह्यस्पर्श' जगीं वसती ॥

दोन परी नावें धरिते[1] । एकचि दों टोकीं असते ॥
नारी बाधी रविला[2] ती[3] । टोकें दोन करी धरि ती ॥

मग फिरवीते,
रवि ती फिरते,
टोकें बघते,

दोन रवी बघते टोकें । म्हणे "मला देतों झोके" ॥
तैसी द्वैताची जोडी । फुगडीला 'तू-मी' च गडी ॥ ४ ॥

'मी-तू' टोकें हीं साचीं । कोणा एका दोरीचीं ॥
इतरहि सारीं हीं द्वैते । टोकें एका दोरीतें ॥

---

१. ह्याचा कर्ता 'भावना.' २. ताक घुसळण्याची रवि. ३ दोरी.

जीवा या जुंनि ही दोरी[1] । फिरवी दिव्या कुणि नागी ॥
[illegible]ार-रंगाची चरवी । जीव त्रिलोकीं फिरे रवी[2] ॥
' अनुभव ' मग तें
दोणी निघत,
चरवी भरते,
स्वाय साधका चोरुनि ज । गोपी जीव तदा साजे ॥
नारी-दोरींची फुगडी । फुगडीला ' तू-मी ' च गडी ! ॥ ५ ॥

[२]

फुगडी खेळति दिन-रजनी । चक्राकार नित फिरुनी ॥
संक्रांतीची मध्य कडी- । वर्षे अयनाची फुगडी ॥
रविकर धरुनी ग्रहमाला । खेळति गगनीं फुगडीला ॥
फुगडी ऱ्हासोत्क्रांतीची । घडण तीच इतिहासाची ॥
ऐशा जोड्या
भासती गड्या,
परि, रे वेड्या,
जरी गोड वा या जोड्या । परी खऱ्या नाहींत गड्या ॥
गोड खरी रे ती फुगडी । जींत गडे ' तू-मी ' च गडी ॥ ६ ॥
रवि-शशि फुगडीचेच गडी । भासति बघता ही जोडी ॥
तारा-नभही खेळगडी । विश्व खेळते ही फुगडी ॥
विकल्प वा संकल्पाची । फुगडि, मनाची जननी ती ॥
जेथ बघावें तेथ गडे । जोडी फुगडी दृष्टि पडे ॥

---

१. द्वैताची २. ताक घुसळण्याची रवि.

मौज बघोनी
ऐसी नयनी
स्वस्थ बसोनी

चैन पडावी कशी गडे । मज फुगडीचा छंद जडे ॥
सुंदर आपण किता जोडी– । फुगडीला 'तू-मी' च गडी ! ॥७॥

भूत-भविष्याची फुगडी । वर्तमान ही मधे कडी ॥
कारणकार्याची फुगडी । मनुजमनाची मधें कडी ॥
सन्निध–दूराची फुगडी । स्थलाऽभास ही खोटि कडी ॥
खेळ रंगला चोंहिकडे । रंगानें ही भूल पडे ॥

हवे–नकोची,
भल्या--बुऱ्याची,
गुणाऽगुणाची,

जोडी खेळे चोंहिकडे । चल, आपणही खेळु गडे ॥
ये ये, खेळु गडे फुगडी । फुगडीला 'तू-मी' च गडी ॥ ८ ॥

[२]

किती काळ खेळत आलो । खेळीं तें विसरुनि गेलो ॥
जिवासि वाटे फुगडि हवी । घडी न फुगडीविण जावी ॥
किती काळ खेळेन पुढें । हे तरि सांगिल कोण गडे ! ॥
आज परि फुगडीच हवी । नित्य गमे जी गोड नवी ॥

ऐसी फुगडी,
'तू-मी' च गडी,
चाखुनि गोडी,

खेळु घराच्या माघारी । अज्ञानाच्या अधारीं ॥
अष्टौ प्रहरीं सर्व घडीं । फुगडीला ' तू-मी ' च गडी ॥ ९ ॥
त्रास सर्व मज किति झाला ! । जीव कितीदा तळमळला ! ॥
काटे टोचति पायाला । तमी दिसेना नयनाला ॥
येइ कळवळा जीवाला । अश्रुहि येती नयनाला ! ॥
पाय न त्यजि परि फुगडीला । काय म्हणू या छंदाला ! ॥

कळे मज जरी
वळेचि ना परि !
हाय रे हरी !

काय अशी ही गत झाली ! । कशी मला फुगडी जडली ॥
'तू'हि अभागी मज जोडी। फुगडीला ' तू-मी ' च गडी ॥ १० ॥
उत्क्रांतीच्या गिरिशिखरीं । कूटस्थाच्या सानुवरी ॥
अद्वैताच्या चिदंबरीं । माझ्या मंगल माहेरीं ॥
अशी कधीं नव्हती फुगडी—। छळी सुखें परि करि वेडी ! ॥
माझे लग्न जुळे तुजशीं । खूळ जडे मग हें मजशी ॥

कारण याला
कोण जाहला,
कळे न मजला;

समर्थ, जाणुनि, मी नोहे । तू तरि थांबावि फुगडी हे ॥
तूच मला आधार गडी—। फुगडीला ' तू-मी ' च गडी ॥ ११ ॥

[४]

अणुरेणूपरमाणूही । फुगडी खेळति मोदें ही ॥
त्यातीहि हरि नरनारि[1] करी । त्यांतेंही फुगडी घेरी ॥

---

१. Positive and Negative or Male and Female.

दृश्य जगात तीव्र घडी । अणु-परमाणूंची फुगडी ॥
फुगडी केची ?– रासचि तो । आजहि जो लपुनी घुमतो ॥
विश्वीं सारे
एकचि बा रे
रासचि वारें
घुमतें दशदिग्जठरात । अनंत ह्या आकाशात ॥
तुजविण परि त्या मज गोडी । रासाला 'तू-मी' च गडी ॥ १२ ॥
मुकुंदजी " लालन लाला । सब दुनिया पालनवाला "[1] ॥
रास रंगुनी खेळियला । स्वर्ग जये नीरस केला ! ॥
आपण नव्हतों रासाला ! । मौज मिळाली गोपीला ॥
आतां 'मी' तितुकेहि हरी । 'तू' तितुक्या त्या व्रिजनारी ॥
त्या श्रीहरिपरि
एकचि 'मी' तरि,
रूपें बहु धरि,
ये ये, रास पुन्हा खेळूं । पुनरपि रंग नवा उधळूं ॥
तुजविण नाहीं मज जोडी । रासाला 'तू-मी' च गडी ! ॥ १३ ॥
माझा 'मी' तो तुझाहि 'मी' । तुझाचि 'मी' तो माझा 'मी' ॥
एकाचे असुनी दोनहि तो । दोनाचे असुनी असंख्य तो ॥
असंख्य, दोनहि, एकहि जो । तोचि अशी लीला करितो ! ॥
साक्षी एकपणें डोळे । दोनपणें फुगडी खेळे ॥
तोचि खेळता
असंख्य गमता
रास तोचि हा !

---

१. ह्या गोड पाळुपदाचें एक हिंदी पद आहे.

रासहि, फुगडी, साक्षी तो । एकांच नानापरि रमतो ॥
परी मोक्ष ही शक्य करी । तिथे मूळ ' तू-मी ' च गडी ॥ १४ ॥
रासाचे मज वेड जडे । रासाविण ना चैन पडे ॥
चल ये, आपण खेलु गडे । आपणही खेळूच गडे ! ॥
रडलों हसलो तरि खेळू । विश्वी रंग नवा उधळू ! ॥
रंग उडाला चोंहिकडे । चंड रास हा घुमत चढे ॥
रंग मातला,
विश्वीं भरला,
असह्य झाला !
माया-ईशाची फुगडी । ती फुगडी हें विश्व घडी ॥
अशी जरी झाली फुगडी, फुगडीला ' तू-मी ' च गडी ! ॥ १५ ॥

कुंजवीणा.

(चाल— वधू-ही वळी.)

वृत्ति हाले ना । कुंजात वाजली वीणा ॥ धृ० ॥
सुगंध सुंदर, रूप मनोहर ।
स्वाद हर्षकर, नाद चित्तहर ।
स्पर्श सुधाकरशीतल सुखकर ।
भिसाळिलें यांना, तरि सौख्य तेंवि होई ना ॥ १ ॥

जवळी जो त्यालाहि कळे ना ।
ऐकू येते याला वीणा ।
ज्याची त्याला परि विसरे ना ।
ऐकुनी वीणा, लागतें वेड जीवाना ॥ २ ॥
जीवाते तो नाद भेदितो ।
कणाकणाना आत झोंबतो ।
सुख तो आत्यंतिक परि देतो ।
मीठ जळि जाणा, विरविते जीव ती वीणा ॥ ३ ॥
निरोप आला माहेराचा ।
जीव रिझाला तयि कन्येचा ।
विसर ये सासरीच्या दु खाचा ।
आठव सोहळ्याचा, रजवी गाजल्या प्राणा ॥ ४ ॥
अतर कोदें मजुल नादें ।
गानाचि गमले विश्व भोवतें ।
प्रथमचि आता ऐकियलें ते ।
देतसे काना, लोभला जीव त्या गाना ॥ ५ ॥
मिळेल जितुकें साधक तयाला ।
गोडचि वाटे तितुके त्याला ।
धुद होउनी पीत रसाला ।
वाजते वीणा, गुतला जीव रसपाना ॥ ६ ॥
शुद्धप्रेमा फुटला पान्हा ।
बेसुर चुकुनी मधे येइ ना ।
सतत सुस्वर चाले वीणा ।
काय शब्दाना, योजु मी दाविण्या वीणा ' ॥ ७ ॥

जीव गुगला गोड रवानें ।
फुटों पाहतो प्राण सुखानें ।
अनर्थ केला मजुळ गानें ।
कुणी बोले ना, जीवासि सौख्य सोसे ना ॥ ८ ॥
ऐसा रव तो आला कानीं ।
जगि जे बेसुर, सुस्वर, दोन्ही ।
मजुळ साधन नादवर्धनी ।
नाद खवळे तो, सुख दु ख दोन्हि घेताना ॥ ९ ॥
कुणि बोले ना, कुणि चाले ना ।
शात सर्वही, काहि हले ना ।
देवाघरची वाजे वीणा ।
सूर बिघडे ना, वाजली गोड ती वीणा ॥ १० ॥
कुजावरिंचे खगहि थाबले ।
पान थाबलें, फूल थांबले।
विश्व थाबले, शात जाहलें ! ।
गानरसपाना, थाबला जीवमृगराणा ॥ ११ ॥
अतिशय जीवे कष्ट सोशिले ।
अती झगडिले, अती सोशिलें ।
शिणुनी थकुनी सर्व सोडिलें ।
श्रांत पाथातें, शातिची झोप सुखवीते ॥ १२ ॥
अघोर रजनी कठीण गेली ।
प्रभा गोमटी अता फाकली ।
प्रभातवेला मगल झाली ।
अ.ि ो ा ी, रमणीय उषा आन्ताला ॥ १३ ॥

जीव-नदी ही फार भटकली ।
कडेकपाऱ्यांनी फार गांजिली ।
अखेर उदधीसन्मुख झाली ।
भ्रांत हरिखाने, पाहते जीवितेशाला ॥ १४ ॥
वृष्टी झाली शांतिसुधेची ।
भूमी भिजली तइ जीवाची ।
रोपें फुटली सर्व शुभाची ।
राख अशुभाना, वाजता करी ती वीणा ॥ १५ ॥
ऐका ऐका कोणी वीणा ।
कुणासि का हो ऐकु येइ ना ।
स्पष्ट येत हा स्व ऐकाना ।
भाग्य मिळवाना, ऐकण्या गोड ती वीणा ॥ १६ ॥
वाज वाज गे माझ्या वीणे ।
सुखी न होई जीव तुजविणे ।
शांतिवाचुनी काय हे जिणे ।
धन्य नर जाणा, ऐकिली जयें ही वीणा ॥ १७ ॥

[२]

विवेक, वैराग्यही, भक्तिही ।
तसाचि चवथा सदाचारही ।
वीण्यालागीं खुंट्या चाऱ्ही ।
यत्न करितांना, मग चढोनि लागे वीणा ॥ १८ ॥
महाकारणा ‘ षड्ज ’ धरियला ।
जडदेहाचा ‘ घोर ’ लाविला ।
लिंग-कारणा ‘ जोड ’ बनविला ।
मोहिनी वीणा गातसे जीव हा गाना ॥ १९ ॥

ऐकोनि ऐकुनि जीव रंगला ।
स्वयेंचि गाणें होऊं शिकला ।
बेसुर सारा विसरुनि गेला ।
मुक्त जीवांना, हर्ष ती ऐकुनी वीणा ॥ २० ॥

सुस्वरतेची कमाल झाली ॥
ऐशी वीणा गोड लागली ॥
समाधानवृत्तीहि जन्मली ।
लावितां वीणा अंकि घे त्यासि गुरुराणा ॥ २१ ॥

अंकीं घेता अंगचि झाला ।
भिन्न कधीं नच पुन्हां निघाला ।
सर्व न हो परि अंग जाहला ।
मुक्त जीवांना, जन्मला तान्हुला तान्हा ! ॥ २२ ॥

मी

सुटले तेजाचे वारे । तेज मला घाली घेरे ।
वारा सुटला जोराचा । पाउस पडला तेजाचा ॥
देह ह्यातिंचा हा सुटला । जीव कशालासा मुकला ।
झाली इच्छांची होळी । वारा तेजाचा जाळी ॥
आहे लोपें मन न कळे । फोवारे तेजीं सगळे ।
सुटले तेजाचे वारे । जाळिति विश्वा एकसरें ॥

नाम उडालें वाऱ्यात । रूप जळालें तेजा‍त ।
नामें नभि म्या पाहियलीं । चक्राकारें तीं फिरलीं ॥
झोत आकमी तेजाचा । चूरा झाला हो त्याचा ।
चूरा पडला तेजात । तेज शिरे तज्जठरात ॥
तेजाचि नामेंही झालीं । वस्तू वस्तुपणा मुकली ।
गेलों वस्तूच्या जवळ । तिचे जाहले हो हाल ॥
तेज केला कल्होळ । काहिं न उरले परि जाळ ! ।
जाळामधुनी गंभीर । 'मी' निघताहे निरतर ॥
'मी' नच मजला तो कळला । लोंढा तेजाचा आला ।
मजवरुनी तो ओसरला । मी तो एकचि 'मी' झाला ॥
'मी' भरला या विश्वात । तेज कोंदलें गगनांत ।
वारा जोराचा सुटला । विश्व जाळुनी हा आला ॥
जगतें सारीं हीं भवतीं । मी त्याच्या मध्यावरती ।
गर्जुनि मीं गभीर रवें । 'मी !' म्हणुनी जे बोलावें ॥
'मी' च दिशा दाही वदती । काळस्थलही 'मी !' म्हणती ।
आकाशेंही 'मी !' म्हणिलें । प्रतिध्वनीनें विश्व हले ! ॥
'मी !' म्हणतां मी गगनात । 'मी' च निघाला ताऱ्यांत ।
'मी !' रव उठला चंद्रांत । 'मी !' च प्रतिध्वनि रवि देत ॥
विश्व जणू ही गुहा कुणी । 'मी' म्हणतां 'मी' प्रतिध्वनी ।
आकाशीं उडतां पक्षी । खालीं जग हें जणुं लक्षी ॥
तैसा तेजाचा पक्षी । झालों विश्वाचा साक्षी ।
गुह्य सृष्टिचें मज कळलें । तादात्म्याने सकल कळे ।
'तदात्मता' कीं 'तल्लीन' । यांताचे सगळें थोरपण ॥

तुऱ्याचें गाणें.

[काहीं विशिष्ट प्रकारच्या मनोरचनेच्या माणसाना कधीं कधीं एक प्रकारची योगशान्तिसारखी, राजयोगानें जशा प्रकारची शान्ति शेवटीं चित्तास आणावयाची तशा प्रकारची सुंदर शांति, आपोआप एकादे वेळीं उत्पन्न होते व काहीं काळ टिकून पुन उत्पन्न झाली तशीच आपोआप नाहीशी होते, आणि ही शान्ति नाहीशी झाल्यावर सर्वसामान्य लोकाप्रमाणे काहींच विशिष्ट भावना नसलेली सामान्य मन स्थिति परत न येता, शकाकुशकानी भरलेली व अगीं नवीनच उभ्दवलेल्या चिडखोरपणानें, असहिष्णुतेनें, व अत्यन्त असमाधानवृत्तीनें परमावधीची दुस्सह अशी एक भयकर "अशान्ति" उत्पन्न होते. 'अशान्ति' हा शब्द कानाला चमत्कारिक वाटतो, पण त्या घोर वृत्तीला जगतात नाव नाहीं—निदान मराठी भाषेंत तरी तिला दुसरें काहीं नाव नाहीं-हें अगदीं खरे आहे. मनाच्या कोणत्याहि एका वृत्तीसारखी अगर कोणत्याहि अनेक वृत्तींच्या मिश्रणासारखी ती भावना नसून "शान्ति"—प्रमाणेंच "अशान्ति" हीहि जीवाची अत्यत प्रबळ व वेगळी अशी एक भावना आहे. ही "अशान्ति" उत्पन्न झाल्यानंतर ती जाण्याचा मात्र इतिहास प्रत्येकाचा वेगळा असण्याचा संभव आहे. आणि तो किती तऱ्हेनें व कोणकोणत्या रीतीनें घडून येईल हें मला कांहींच सांगतां येत नाही. श्री० "गोविंदाग्रज" ह्यांनीं आपल्या "कलगीचें गाणें" या कवितेंत असल्या काहीं भावनाचें व आनुषगिक अनुभवांचें वर्णन केलें

आहे व माझें हे " तुझ्याच गाणे " हा त्या कवितेला उत्तर देण्याचा अल्पसा यत्न आहे श्री० गोविंदाग्रज " ह्यांना उत्तराच्या अपेक्षेखेरीज सदर कवितेला " कलगी ' नाव देण्याचें विशेष कारण दिसत नाहीं शिवाय खुद्द कवितेंत तीन वेळ व एकदा आरंभीच्या टापेंत मिळून चार वेळ, त्यांनीं उत्तराची आपली अपेक्षा स्पष्ट व्यक्तहि केली; म्हणूनच केवळ ह्या उत्तराच्या अल्पशा यत्नाच्या खटपटींत मी पडलों असल्या कविता जास्त फोडून सांगणें सभाऽग्रहि नसतें, आवश्यकहि नसतें, व इष्टहि नसतें, म्हणून अधिक लिहीत नाहीं.]

' गोविंदाग्रज ' कविचतुरा । कलगीवरि तव ऐक तुरा ॥ ध्रु० ॥

" वेडा "[1] नच मी पुरा पुरा । परि मी वेडा खराखुरा ।
आहें वेडा खराखुरा । करि चतुरा म्हणुनीच तुरा ।
अर्थ मनाला मम बाणे । घेतो ह्मणुनी तव गाणें ।
सवाल घेतों—तुरा करीतो—जबाब देतों,
' गोविंदाग्रज ' कविचतुरा । कलगीवरि तव ऐक तुरा ! ॥ १ ॥
झालें तुजला जें सखया । तेंचि जाहलें जीवा या ।
पाहियलें जें त्वा नयनीं । स्मरते ऐकुनि तेंच मनी ।
म्याहि पाहिलें तेंच जरा । करि चतुरा ह्मणुनीच तुरा ।
जबाब देतो—प्रेमें देतों—ऐक गड्या तो,
पटला जरि हा तुला जरा । तरि जमला मग खरा तुरा ! ॥ २ ॥

---

१. उत्तराकरिता श्री० ' गोविंदाग्रज ' ह्यांच्या " कालगीं "-तील जे शब्द घेतले आहेत ते दुहेरी अवतरणचिन्हांत घातले आहेत.

शोकापासुनि तू अपुलें । गाणे कवि रे, सुरू केलें ।
कां र परि तू गाळियलें । आधीं त्याच्या जें झालें ? ।
" एक वेळ " की " आवडती " । "सारगी ' तव "जी होती" ।
प्रथम वाजली—सहज वाजली—कशी वाजली
नच कळता जे रवा करी । का त्या स्थिति ती ग.ळियली ? ॥ ३ ॥
प्रथम वाजली सारगी । सारगीपण ये अंगीं ।
साखर विरते दुग्धात । किंवा कापुर वाऱ्यात ।
जीव तसा विरला तींत । सारगीपण त्या येत ।
काय मौज ती—शाति घोर ती—शाति गोड ती,
कोण ह्मणे ' मी वर्णिन ती ' । शब्द जिथें सारे सरती ! ॥ ४ ॥
सद्‌गुण सर्वहि सहजाचे ते । कुकल्पना मन ना शिवते ।
ईश्वर आला करीं गमे । ' ईश्वर मीही ' हें वाणे ।
मनहि पूर्ण ये ताब्यात । त्रास द्यावया असमर्थ ।
जरी क्षोभलें—जरा पाहिलें—कीं ते शमलें,
बहार ऐशी वदू किती । नाहिं तयाला नाहिं मिती ! ॥ ५ ॥
आनदाविण मग कांहीं । भानचि जीवाला नाहीं ।
कांहि घडो जगतीं बाह्य । अतरिं आनदचि होय ।
सुखदुःखें हीं मावळलीं । वृत्ती आनदचि झाली ।
सद्‌गुणनामा—वदली जिव्हा—तीन्हीं तेव्हा
तुफान आनंदाचें ते । अंतरि गोड किती उठतें ! ॥ ६ ॥
शांत पयोदधिचेंचि परी । वृत्ति राहते निरंतरीं ।
काहीं घडतां बाहेरीं ! शात विचारा नित्य करी ।
निश्चय शीघ्र तशी करिते । गोंधळुनी नच बावरते ।

काळ हा जसा—सूर्य वा जसा—मनुज तो तसा
चालत नित्याचे संथपणे । मारगीपण ज्या बाणे ॥ ७ ॥

बिंब उदेलें हृदयि असे । शांतीचा जे चंद्र असे ।
ज्ञानाचा परि सूर्य असे । जगतीं त्याला नाव नसे ।
सत्कृत्याच्या ताऱ्यांना । नित्य जन्म दे असतांना ।
हृदयाकाशी—रम्य उषेसी—प्रकाशराशी,
ज्ञानशांतिरविचंद्राला । जीव मोहुनी वश झाला ॥ ८ ॥

मारगी वा वीणाहि । अन्यहि वाना काहीही ।
नाव तयाला परि नाही । 'शांति'-वाचुनी अन्य मही ।
जीव सुखाने कळवळतो । शांतिमधें तो विरघळतो ।
काय मौज ती—काय शांति ती—केवि शांति ती
ठाउक जगतां या नाही । अंधारी जग सारेहि ! ॥ ९ ॥

काय ठाउके तेव्हां की । ग्रहण येत त्या बिंबाही ।
राहू केतू कुणि आला । हाय, ग्रासितो बिंबाला ।
न कळे कोण अहो आला । क्रूर झाकितो बिंबाला ।
मौज मिळे ना—चित्त रमे ना—मग 'करमे ना"
स्थिति ऐशी जीवा येते । सत मरणाहुनि दुःखद ते ॥ १० ॥

नको हरी रे नको नको । कोणातेंही देउ नको ।
तशी स्थिती ती भयप्रदा । तीहुनि घोर नसे विपदा ! ।
" ढोल नगारे " मग " भवतीं " । "नानापरि भेसुर रडती"
जीव उबगतो — जीव त्रासतो — जीव नको तो,
जीव परी तो जाई ना । चांडाळहि तो सोडी ना ! ॥ ११ ॥

उपाय हरले जीवाचे । भूत उरावरि न नाचे ! ।
किनीहि झटता हटत ना । काय करावे समजे ना ।
निसुटपण मग रडारडी । भाग सोमणे अशी घडी ! ।
डोके शिणत—चित्त भ्रमते—भूत परी ते
नाच उरावरि सोडी ना । जीवा क्षणभर करमे ना ! ॥ १२ ॥
अघोर वेळा ग्रहणाची । भूतपिशाच्चप्रेताची ।
संधि साधुनी ही, ' गगना । कृष्णभयंकर मेघानी । "
" दाटी केली " छळावया । भूत जिवाचे हरावया ।
गुदमरल हो–कुणि धावा हो–सुख ते द्या हो !
हिरावुनी सुख नेऊ हो ! धावा हो कुणि धावा हो ! ! ॥ १३ ॥
कोण धावतो साह्याला ? । जीव एकला राहीला ।
निराश होउनि बावरला । हताश रडतचि तो बसला ।
" स्वैरपणे हृदयी शिरले । मस्तक मेघानी भरले " ।
" मन घाबरले—बहु बावरले "—अती " भटकले, "
"काहि सुच ना, समजे ना" । रुचे न करमे "उमजे ना" ॥ १४ ॥
उदास तेव्हा जे वाटे । हताशता ती जी येते ।
डोके तेव्हा जे फिरते । हृदय विदीर्ण जसें होतं ।
खिन्न किती तेव्हा वाटे । धगधग सर्वान्तर जळते ।
अनुभवहीना—घोर यातना—कधि कळती ना,
कितिही तुम्ही वर्णाना । चिंता न ती समजेचि जना ! ॥ १५ ॥
' नाहिपणाचा डोंगर तो " । जीवा सन्मुख मग दिसतो ।
जीव पाहुनी घाबरतो । अन्य बघाया काही तो ।
अतिशय अंतरि तळमळतो । अति झटुनी तो धडपडतो ।
परी दिसे ना—काहीं नयना—नग हाले ना,
तोचि तमोनग दिसे पुढे । जीव एकला !—बघुनि रडे ! ॥ १६ ॥

पाहियल्मम हे उद्यान । पूर्णपण तो नर जाणे ।
काय सौख्य विस्तव खाण । घरामध्ये जगता जळणे [1] ।
विशीर्ण मग यातनासव । तोचि " ओरडे दीर्घ ग्वें " ।
जरि मज मरणे—जळोनि मरणे—अंतर रडणे,
तरि सौख्य हे भोगु तरी । मन मोकलुनी रडू तरी !! ॥ १७ ॥
जरि एकला मी आहें । ऐसे जीवा गमताहे ।
तरि तो साक्षी सर्वांचा । ज्ञाता दुर्बल दीनाचा ।
सर्व काल सन्निध आहे [1] । पारिग करुनी पाहे ।
कमा लाविता—योग्य पाहता—क्रमणावता
पान्हा फुटुनी तो निववी । पर्गवि तो वणवा विझवी ॥ १८ ॥

[२]

सांगेन आता नच पुढती । नको म्हणे मम अल्प मति ।
विषय राहतो बाजूला । कथा पोचते व्यक्तीला ।
उत्तर इतुके पुरे गडे । काय सांगुनी यापुढे ? ।
मनासि गमले—उत्तर दिधले—त्वाहि ऐकिले,
जराहि पटले तवान्तरा । तरि जमला मग खरा तुरा ॥ १९ ॥
आणिकही थोडे जाण । परि नच नीट इथे वदणें ।
श्रोते भवती हे जमले । तमाशाचे बघण्या आले ।
काय सांगुनी बा येथे । केवळ अंतरि जे कळते ? ।
म्याहि बोलिले—त्वाहि ऐकिले—अर्थ मिळाले,
झाले ते बरवे झाले । परी पुरे जितुके झाले ॥ २० ॥

---

१ सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे । कृपाळूपणे अल्प धारिष्ट पाहे ॥
— श्रीसमर्थ.

गाणे गाता कलगीचे । बोल बोलशी ' सलगीचे '' ।
सलगान सलगी पाडे । प्रेमाचि प्रेमाने वाढे ।
मनही माझे उचबळे । म्हणुनि बोल हे बोलियले ।
नव शब्दाहा—आणिक काही—कथितो पाही,
मीहि बोलतो सलगीचे । उत्तर देता कलगीच ॥ २१ ॥

ग्रह माझे नाहीत भले । अजुनी "लग्न" नसे झाले ।
सोयरीक परि झालीसे । हर्ष मला यांचाचि असे ।
भाग्य वाटते उगवेल । मंगल लग्नहि होईल ।
आहे तोवरि—मीहि कुमारी—" बाळ ' र परी
आधि मलाही झाले रे । कौमार्याचें मातेर ! ॥ २२ ॥

गिरिशिखरावरि जो बसला । बाल तोहि म्या पाहियला ।
मंजुल मृदु तो किति गातो ! । गोड किती ताना घेतो ! ।
गाणे ऐकुनि नर मरतो । इतुके मंजुल तो गातो ! ।
धन्य मनुज तो—"बालक" बघतो—गान ऐकितो
झाले ज्याच्या हृदयाचे । "मऊ" "मखमली" "गालीचे"॥ २३ ॥

जीवन गायनमय केले । ' गोविंदाग्रज,' तू अपुले ।
तेवि गड्या रे तू "मेला" । " स्वप्रेतावरि "—ही बसला ।
ऐकुनि, सीमा नच ज्याला । इतुका हर्ष मला झाला ।
मीही झटतो—मधेच थकतो—पुन्हाहि झटतो
घडी साधण्या सौख्याची । स्वप्रेतावरि बसण्याची ॥ २४ ॥

उगाच जगती जे जगती । त्याहुनि नीटपणे मरती ।
ते नर मजला आवडती । म्हणुनि तयाची यथामति ।

सेवा करणें धर्म खरा । नीर चतुरा ह्मणुनी न तुरा ।
जवाब दिधला—तुराहि केला—तुरा संपला,
लक्ष देउनी ऐक जरा । कालगीवरि हा तुझ्या तुरा ॥ २५ ॥
तुरा शोभतो र चतुरा । तसा न शोभे तो दुसरा ।
करिं तुजसाठीं ह्मणुनि तुरा । 'गोविंदाग्रज' कविचतुरा ! ।
तुरा तुला हा समर्पितों । कवि तुझे हरिखें धपलों ।
कसाहि असला—प्रेमें केला—शिरिं हा घाला,
'गोविंदाग्रज' कविचतुरा ! । केला कळणीवरी तुरा ! ॥ २६ ॥

प्रारंभनमन.

(वृत्त- भुजंगप्रयात.)

जरी " एकमेवाद्वताया " नमावे ।
असे चित्ति इच्छा, करें ते करावें ॥
तया एकमेवाद्वितीया नमीता ।
नसे तो नमीता दुजाभाव जातां ॥ १ ॥
नमावे गजे सृष्टिच्या पालकाला ।
जयें हा स्वयें विश्वचित्राकिध केला ।
एन्हा तो पुढें या जिथे आकळील ।
तिथे पूर्ण शांतीचि एकत्वशील ॥ २ ॥
तिन्ही या क्रिया तीन सत्वादिकानीं ।
गुणानी, घडो आलि माया जयानीं, ॥
करी जो कुणी, श्रेष्ठ सर्वांत तोच ।
अम्हा सृष्टमात्रासि तो "विश्वनाथ" ॥ ३ ॥
असे " विश्वनाथत्व " ब्रम्हासि पाही ।
तया एक मायेविणें प्राप्य नाही ॥
म्हणोनीच शास्त्रे सदा सागताती ।
वृथा शक्ति टाकोनिया देवभक्ती ॥ ४ ॥
अता " विश्वनाथें " असे सृष्टि केली ।
मनुष्यस्थिती आज ती प्राप्त झाली ॥
अम्हा येथुनी ब्रम्ह ते गम्य नोहे ।
म्हणोनी तुला वंदि मायापते ! हे ॥ ५ ॥

---

* ही प्रस्तुत लेखकाने केलेली अगदीं पहिली कविता होय.

भोवऱ्याचा खेळ.

प्रथम परिच्छेद.

(चाल—वधू ही वधी)

भोवरवाला । जाउनी कुठे तो लपला[१] ॥ ध्रु० ॥
भोवरा फेकिति एक गुणाने ।
फेकि भोवरा हा त्रिगुणाने ।
कैसा फिरला तीन गुणाने ।
वदहि न झाला,
ठरवितो सान हा काला ॥ १ ॥
कधी फेकिला, कुठुनि फेकिला ।
उभा कुठे तो तई राहिला ।
तीन गुणानी कसा फिरविला ।
प्रश्नमय झाला,
पाहुनी जीव ही लीला ॥ २ ॥

ह्या कवितेचे एकंदर चार परिच्छेद व्हावयाचे. पैकी तीन झाले आहेत ह्यातील पाहिले दोन पूर्वी " काव्यकान्तार " नामक प्रस्तुत लेखकाच्या पुस्तकात प्रसिद्ध झाले आहेत पण तिसऱ्या परिच्छेदाचा संदर्भ कळण्यासाठी ते येथे घ्यावे लागले.

१ **पाठभेद**—" दावा हो कुणि तो मजला " हे गाणे ज्यांना केवळ भक्तिपरच करून म्हणावेसें वाटेल त्यास हा पाठभेद प्रिय वाटण्याजोगा वाटला म्हणून येथे दिला आहे.

कशासाठि हा तर्‍यें फिरविला ।
लीलेविण का न गमे त्याला ।
फेकुनि गमलें काय तयाला ।
हर्षयुत झाला,
काय तो सुखें तैं हसला ॥ ३ ॥

कधिं न भोवरा डळमळला हा ।
स्थिरगति राही नित्य कसा हा ।
स्थान कुठे खालीं भवऱ्या या ।
कुणी फेकीला,
जाउनी कुठें तो लपला ॥ ४ ॥

जरि लपणें, का खेळ मांडिला ।
खेळ मांडिला, तरि का लपला ।
खेळ सोडुनी का हो गेला ।
खचित का गेला,
आपुल्या त्यजुनि खेळाला ॥ ५ ॥

भोवरा न हा अजुनि थांबला ।
किति दिवसास्तव गति ही याला ।
जाइल गति जै ही विलयाला ।
कुठें मग याला,
स्थल असे स्वस्थ पडण्याला ॥ ६ ॥

पृथ्वि भोवरा, चंद्र भोवरा ।
तारा भवरा, सूर्य भोवरा ।
भवहि भोवरा, कर्म भोवरा ।
भ्रमवि सकळांला,
परि स्वयें अचल राहीला ॥ ७ ॥

[२]

हिमालयाच्या शुभ्र शेखरीं ।
घोर तपस्या धीर जो करी ।
मोहि तयाला उमासुंदरी ।
तिला वश झाला,
दिसत का न तो आम्हाला ॥ ८ ॥
सीतेसाठी वनें हिंडला ।
राजा होउनि पाळि जगाला ।
विरहे ज्याच्या दशरथ मेला ।
कुठे तो गेला,
सोडुनी दीन जगताला ॥ ९ ॥
बरा एकदा उखळिं बांधिला ।
उगा यशोदे, तुवां सोडिला ।
तुवा सोडिला म्हणुनि पळाला ।
अतां तो गेला,
घात त्वां यशोदे, केला ॥ १० ॥
गीता पार्थाप्रति जो वदला ।
मित्र सुदाम्याप्रतिही झाला ।
टाकुनि आम्हां दीन जनांला ।
अता कां गेला,
जो जगा तारण्या आला ॥ ११ ॥
म्हणाति एकदां गोकुळिं आला ।
गोपीसंगें रास खेळला ।
टाकुनि कां हो आम्हां गेला ।
भग्यहीनाला,
गोड तो कन्हैया लाला ॥ १२ ॥

[३]

भोवरेवाल्या, थांब जरा रे ।
खेळ तुझा हा पाहूं दे रे ।
कसा खेळ हा, कसे भोवरे ।
याहि नयनाला,
पाहुं दे चंड ही लीला ॥ १३ ॥

खेळ भोवतीं सर्व चालला ।
न कळे भोवरा, न कळे लीला ।
नवल सकल हें नयनमनांला[1] ।
खेळ खेळीला,
खेळाडू परि तो लपला ॥ १४ ॥

विश्वाचा हा खेळ चालला ।
हसवी कोणा, रडवि कुणाला ।
आदिहि नाहीं, अंत न याला ।
कशी ही लीला,
कोण हें असें खेळीला ॥ १५ ॥

विश्वपाळण्या झोके देई ।
दिसते नच हो परि ती आई ।
पाळणा परी झोके घेई ।
तया मातेला,
भेटवा कुणी या बाला ॥ १६ ॥

वृक्षालागीं दोल बांधिला ।
दिसेनाचसा वृक्ष जाहला ।

---

1. नयन व मन ह्यांना.

झोके परि येती दोलाला ।
कुठे बांधीला,
        वृक्ष तो काय हो झाला ॥ १७ ॥

[४]

म्हणती शब्दातीत राहिला ।
स्वयेचि नच का शब्द जाहला ।
आपण अपुले अतीत झाला ।
कसा हो झाला,
        सागा हो काशि ही लीला ॥ १८ ॥

कुणी मानिती या सहचारिणी ।
माया नामें विश्वकारिणी ।
दोघे निर्मिति, अनादि दोन्ही ।
अनादी कैसे,
        दोघेही नकळे मजला ॥ १९ ॥

कुणी बोलती मूर्त निराळा ।
तटस्थ आपण दुजा राहिला ।
गती तेथुनी दे विश्वाला ।
कुठे राहीला,
        चाळितो केविं सूत्रांला ॥ २० ॥

कुणी म्हणे तो स्वयेंचि नटला ।
स्वये भोवरा स्वयेंचि लीला ।
स्वयेंचि गुणही, स्वयें फिरविला ।
कशी ही लीला,
        कोण हें केविं खेळला ॥ २१ ॥

द्वितीय परिच्छेद

(चाल—वधू ही मजसी)

भोवरेवाला। खेळांत गर्क हा झाला ॥ ध्रु० ॥

जे जे ' आहे ' ते ते झाला।
सृष्टिरूपें आम्हा दिसला।
तरि तो आम्हां वाटे लपला।
मनुजबुद्धीला,
चकवितो भोवरेवाला ॥ १ ॥

अस्तित्वाची भूमी केली।
स्थलकण त्यावरि वाळू टाकिली।
काल-जवनिका[१] वरी सोडिली।
फेंकि भवऱ्याला,
पटसन्मुख भवरा आला ॥ २ ॥

भवरा आला, खेळहि दिसला।
नानापरिनें फिरुनि खेळला।
एकचि नानापरिनें रमला।
फिरुनि तो गेला,
नाहिंसा भोवरा झाला ॥ ३ ॥

भवरा जातो पटामागुती।
न कळे आम्हा मग त्याची स्थिति।
आपण आहे पटामागुती।
ओढि भवऱ्याला,
पट सारुनि भवरा गेला ॥ ४ ॥

---

१ नाटकाचा पडदा.

[२]

आपण प्राची, रविही सजला ।
उंच पर्वतीं सानु जाहला ।
तेथुनि उदया पाहे अपुल्या ।
अशी नटलेला,
खेळतो भोवरेवाला ॥ ५ ॥

प्रकाश झाला, छाया झाली ।
वस्तु ठेविली मधें मजेला ।
रवि धावे धरण्या छायेला ।
लपंडावाला,
खेळतो भोवरेवाला ॥ ६ ॥

तारे जळुनी रवि तो होतो ।
रवि फुटुनी तो तारे नटतो ।
भासवि आम्हां कीं ' मी जातों ' ।
जगानें परी राही,
चकवुनी भोवरेवाला ॥ ७ ॥

गगनपटावरि चंद्र चित्रितो ।
पुन्हाहि पुसितो, पुन्हा काढितो ।
लहान-मोठा पुन्हां रंगितो ।
निश्चय न झाला,
भासवी भोवरेवाला ॥ ८ ॥

जडाधकारा आधिं निर्मिलें ।
चैतन्याचे दिवे उजळिले ।
लहान-मोठे त्यांतहि केले ।
दिवळी खेळे,
रंगेल भोवरेवाला ॥ ९ ॥

प्रेमाकर्षण दोरा केला ।
विश्वाचा या पतंग केला ।
आकाशीं तो उंच उडविला ।
तळीं रहीला,
स्मितमुखी भेवरेवाला ॥ १० ॥

साक्षिवन्हि तो स्वयेंचि झाला ।
साक्षिवन्हिचें इंधन झाला ।
क्रिया ज्वलन जी तीही झाला ।
पेटवी त्याला,
फुंकुनी भेवरेवाला ॥ ११ ॥

विश्वमृगजला रवि तो झाला ।
मृगजलरूपें तोचि भासला ।
फसे मृगजला मृग तो झाला ।
मौज बघण्याला,
साक्षहि भेवरेवाला ॥ १२ ॥

[३]

भेवरेवाला कसा खेळला ।
मती कल्पिता कुठे त्याला ।
बघता बघता भ्रम चित्ताला ।
कठिण ही लीला,
एकला सहज खेळला ॥ १३ ॥

'अनादि' म्हणता 'आदि' न त्याला ।
'आहे' म्हणता 'आदि' लागला ।
'आदि' वदुनी 'आहे' झाला ।
अशी ही लीला,
एकला तोचि खेळला ॥ १४ ॥

कालाविण आरंभ तयाला ।
आरंभाविण 'आहे' झाला ।
अमुनी स्थित्यंतर नच त्याला ।
काळ कालाला,
    गारुड अशी ही लीला ॥ १५ ॥

दिशेपलिकडे दूर पसरला ।
स्थलासिही आधार जाहला ।
स्थल विणें तो स्वयें राहिला ।
सजते त्याला,
    ही अशी गारुडी लीला ॥ १६ ॥

छळें जगाच्या जगा झाला ।
किंवा कळुनी मनिं जो विटला ।
या जगताच्या फोलपणाला ।
अशा मनुजाला,
    विश्रांति भावरेवाला ॥ १७ ॥

तृतीय परिच्छेद.

(चाल—बघ ही वळी)

भावरेवाला । विश्वात केंद्र या झाला ॥ ध्रु० ॥
भावरवाला हृदया झाला ।
विश्रांतीचे स्थान जयाला ।
भासगास तन्मयनमनाला ।
भावंगवाला,
    विश्वात आत भरलेला ॥ १ ॥

दिसे बाहिरीं तें जरि झाला ।
आंतहि आहे परि भरलेला ।
केवळ नाहीं अंतरिं भरला ।
केंद्रही झाला,
विश्वात भोंवरेवाला ॥ २ ॥

विश्वाचा हा व्याप मांडिला ।
एकचि तो हें सगळें झाला ।
शक्ति परी ह्याच्या चळनाला ।
तीहि तो झाला,
शक्तीचें केंद्रही बनला ॥ ३ ॥

केंद्रपणानें सूत्र हालवी ।
शक्तिपणानें तें तें करवी ।
विश्वपणानें ते तें होई ।
असा खेळाला,
खेळतो भोंवरेवाला ॥ ४ ॥

विश्वपणानें परि जरि होई ।
शक्तिपणानें जरि तो करवी ।
केंद्रपणानें परि तो ठरवी ।
ठरावि कार्याला,
तो केंद्र भोंवरेवाला ॥ ५ ॥

[२]

सरोवरामाधि खडा टाकिला ।
तरंग गोलाकृति तरि सलिला ।
पसरति हळुहळूं ते तीराला ।
तिथें परि स्फुरला,
केंद्रात भोंवरेवाला ॥ ६ ॥

या ग्रहमालांच्या मध्याला ।
लंबवर्तुलाकृति मागला ।
एक केंद्र जरि सूर्य जाहला ।
अन्य जो उरला,
तो केंद्र भोंवरेवाला ॥ ७ ॥

सूर्य जसा या ग्रहमालेला ।
ग्रहमालाच्या, जी, माळेला--।
तशी केंद्र झाली रविमाला ।
तिच्या केंद्राला,
शेवटीं भोंवरेवाला ॥ ८ ॥

सुंदर कोमल फूल उमललें ।
केंद्र धरोनी उकलत गेलें ।
केसरशयनीं तिथें पहुडलें ।
रूप ते कवळें,--
तो श्याम भोंवरेवाला ॥ ९ ॥

विश्वचें या फूल उमललें ।
केंद्र धरोनी उकलें, खेळें ।
गंधरूपवन भरुनि माजलें ।
तया केंद्राला,
पहुडला भोंवरेवाला ॥ १० ॥

जडदेहाचा वाडा केला ।
लिंगदेह ही पेटी त्याला ।
कारणकार्पासांत वेष्ठिला ।
आत लपवीला,
तो हिरा भोंवरेवाला ॥ ११ ॥

विश्वाचा या वाडा केला ।
सत्यलोक ही पेटी त्याला ।
प्रकृतीचा कार्पास वेष्टिला ।
आत लपवीला,
तो हिरा भोवरेवाला ॥ १२ ॥

अणुरेणूच्या डब्या धाकुल्या ।
प्रकृतिद्रव्यें पूर्ण भरियल्या ।
विश्वी साऱ्या उधळुनि दिधल्या ।
आत लपवीला,
हिरकणी भोवरेवाला ॥ १३ ॥

तुडुंब भरुनी नदि नित चाले ।
कुठ भोवरे मधें जाहले ।
गोल तिथे तें जल नित घोळे ।
परी केंद्राला,
खेळतो भोवरेवाला ॥ १४ ॥

चैतन्याचा प्रवाह चाले ।
मन हे भवरे मधें जाहले ।
विकारजल हें भ्रमूं लागलें ।
परी केंद्राला,
खेळतो भोवरेवाला ॥ १५ ॥

विश्वाचा ह्या प्रवाह चाले ।
ब्रम्हांडांचे भवरे पडले ।
सूर्य तयांचे केंद्र जाहले ।
त्या सूर्यांना,
केंद्र तो भोवरेवाला ॥ १६ ॥

प्रकृतीचा हा सिंधु उसळला ।
विश्वाचा हा भवरा पडला ।
कुठें तो अदृश्य झाला ।
परी केंद्राला,
खेळतो भोवरेवाला ॥ १७ ॥

सुटे वावटळ ही विश्वाची ।
अनंत काळीं फिरे गोल ही ।
परी वावटळ फिरविलि साची ।
वायु तो झाला,
धूलीहि भोवरेवाला ॥ १८ ॥

[३]

सौंदर्यांतुनी मागें दिसतो ।
विशाल जें जें त्यांत भासतो ।
उदात्तातुनी बोलुं पाहतो ।
कवळुं जणुं आला,
प्रेमांत भोवरेवाला ॥ १९ ॥

कशांतही तो स्वस्थ न बसतो ।
बाहिर येण्या आतुनि झटतो ।
व्यक्त व्हावया यत्न करीतो ।
परी कुणि केला,
हा बद्ध भोवरेवाला ॥ २० ॥

व्यक्तत्वाची धडपड त्याची ।
चालकशक्ती ती विश्वाची ।
विश्वाच्या या घडामोडिची ।
होंचि करण्याला,
जाउनी आंत जणुं लपला ॥ २१ ॥

आत नित्य तो स्फुरण पावतो ।
स्फुरणे आतुनि तो घडवीतो ।
उत्पत्तिस्थितिलय सगळे तो ।
हेचि करण्याला,
जाउनी आत तो लपला ॥ २२ ॥

अनंत कल्पें सर्वचि झाला ।
तरि " होण्याची " तृप्ति न त्याला ।
अनंत आहे, अनंत " झाला " ।
तरी सजलेला,
तो पुन्हा विश्वि " व्हायाला " ॥ २३ ॥

" होणे " बरवें अधिक वठावें ।
याविण दुसरे जणुं नच ठावें--।
असें वाटतो, काय म्हणावें ।
केविं हा झाला,
हें असें वेड जडलेला ॥ २४ ॥

वेड्या, --वेड्या भोवरेवाल्या ।
कोणी तुजला आत कोंडिला ।
वेड कसें रे जडलें तुजला ।
मस्त हा झाला,
बोलतो न, लपुनी बसला ॥ २५ ॥

रे रे वेड्या भोवरेवाल्या ।
तूं न एकला वेडा झाला ।
वेड लाविलें त्वां विश्वाला ।
विश्व तूं झाला,
वेडही घरशी आला ॥ २६ ॥

व्यक्तत्वाचे वेड लागलें ।
काही दिसले, काहीं लपलें ।
" दिसलें " शोधित जें ' लपलेले " ।
अश लपलेला,
धडपडे तोहि दिसण्याला ॥ २७ ॥

काय हरी हा खेळ मांडिला ।
नावंचि नाहीं या खेळाला ।
वेडा करिही बघणाराला ।
भोंवरेवाला,
वेडात केंद्रही झाला ॥ २८ ॥

व्यक्तत्वाच्या, व्यक्तित्वाच्या ।
अपूर्णतेच्या, पूर्णपणाच्या ।
तसेंच, लपुनी नित असण्याच्या ।
सर्व वेडाला,
केंद्र तो भोंवरेवाला ॥ २९ ॥

दोन खुळांनी विश्व चाललें ।
अपूर्ण व्यक्तत्वाचें पहिलें ।
पूर्णत्वाचें मग जडलेलें ।
दोन्हि वेडाला,
केंद्रांत भोंवरेवाला ॥ ३० ॥

आंतुनि पसरें एक बाहिरीं ।
दुसरे परते फिरुनि ते घरी ।
नित्य चालतो वाट यापरी ।
भोंवरेवाला,
नित्य हा प्रवासी झाला ॥ ३१ ॥

[४]

धुळींत भरला, कधिं थकलेला ।
कधी प्रभाती उठुनि चालला ।
परी ओळखी जो नित त्याला ।
तया जीवाला,
सापडे भोवरेवाला ॥ ३२ ॥

विचारातही केंद्र जाहला ।
अन्त करणी केंद्रचि बनला ।
क्रियेतही तो केंद्र राखिला ।
अशा पाथाला,
सागाति भोवरेवाला ॥ ३३ ॥

अनंताचें ढोंग.

(चाल—फटक्याची.)

मायेच्या या अंधारामधि, अनंत लपुनी नित फिरतो ।
कुठें कुणाला कुठें कुणाला उगिच झावळा कधि दिसतो ॥ ध्रु० ॥

काय अनंता ! ढोंग मांडिलें कशासि लपनाछिपणी ही ।
काय तुझें ते रूप मनोहर योग्य जगा बघण्या नाहीं ॥
किंवा जगताचि योग्य नसे हे अनुपम रूप तुझें बघण्या ।
आहे तरि रे काय, कळे ना, लपनाछिपणी संपे ना ॥
नित्यचि राहे खेळ असा हा – शाश्वत आहे हा, किंवा – ।
तूंच खुषीने क्षणभर हा रे, सर्व मांडिला कांगावा ॥

मायेच्या या निबिड काननीं अनंत लपलें जागोजागीं ।
परि गवसे ना, अंधळी कोशिबिर ही सुरुं झाली ऐसी ॥ १ ॥
मायेच्या या निबिड काननीं अनंत लपला जागोजागीं ।
प्रतिवृक्षाच्या स्कंधामागे प्रतिपुष्करिणीतटभागीं ॥
पानीं पानीं लपोनि बसला, वनांत साऱ्या आनंद ।
मायेचा हा सखा खेळतो खेळ आज हा गोविंद ॥
गोविंदे हा खेळ मांडिला, लपनाछिपणी डाव धरी ।
अनंत सान्तें शोधुं लागली परस्परातें परोपरीं ॥
एकामेकांमधे राहती एकामेकां हुडकीतीं ।
मायेच्या या गोड काननीं खेळाची ही अशि रीती ॥ २ ॥
मायेच्या या निबिड काननीं एकामेकां हुडकीती ।
पाय चोरटे हळूं टाकितीं, चहाळ थांबोनी घेतीं ॥
एकामेकां हाक मारितीं हळूंच, म्हणतीं "ये इकडे ।
तूं मी मिळुनी तुला शोधुं या, साद्य कराया येइ गडे !" ॥
अंधारामाधिं, वनांत हिंडतां, नित्य बोलती हळूं हळूं ।
कोमल शब्दहि वनांत घुमतो, वनीं ऐकती सर्व तरू ॥
चहाळ नित्यचि ऐकूं येतां एकामेकां दुसऱ्याचा ।
मायेच्या या चित्रकाननीं योग न ये परि भेटीचा ! ॥ ३ ॥
मायेच्या या गहन काननीं खेळ मजेचा सुरुं झाला ।
अनंत खेळे, माया खेळे, काय तोड त्या खेळाला ! ॥
खेळ खेळतां चुकुनी होई भेट न, भासवि जगताला ।
अनंत वांछी तरी न होई ? काय वेळ मग भेटीला ? ॥
अनंत वांछी कीं नच वांछी हेंचि कळेना सान्ताला ।
सान्ताचें हो काय चालतें ? अनंत खेळी जोडीला ॥

खेळ परी हा मुळीं संपे ना, थके न, किंवा कळेहि ना ।
मायेच्या या गहन काननीं जीवशिवांचा धिंगाणा ! ॥ ४ ॥
मायेच्या या गहन काननीं सहज लपत तूं फिरशी कीं ।
कांहीं कारण असे तयाला ? भाग तुला कुणि पाडी कीं ? ॥
हे तव फिरणें लपणें भासे, लपणें परी हे आहे का ? ।
की भेटीची हीच रीत बा, तुझ्या जगांतिल आहे का ? ॥
हीच तयारी किंवा पुढिल्या भेटीसाठीं आहे का ? ।
मधेच लपणे, हळूंच दिसणें, काय अनंता हा हेका ! ॥
याविण दुसरी तुज खेळाची रीत ठाउकी नाही का ? ।
मायेच्या या शांत काननी अनंत परि हा धरि हेका ॥ ५ ॥

[२]

मायेच्या या चित्र काननी अनंत ढोंगे अती करी ।
लपनाछिपणी खेळाया त्या ढोंगाविण ना गति दुसरी ॥
गरिब बिचाऱ्या सान्तालागी ठकावयातें यत्न करी ।
अदृश्य रूपें आंत राहुनी नित्य भासवी असे दुरीं ॥
अदृश्यतेचे नीलदुकुल हे लपटुनि लपतो हा तिमिरीं ।
हळूंच शिरुनी कुठेंहि बसतो मायेच्या मग अंधारीं ॥
सान्ताची जरि दृष्टी चुकली,–अदृश्य जवळचि,–मौजेनें ।
मायेच्या या शांत वनीं मग, अनंत हसतो मोठ्यानें ! ॥ ६ ॥
मायावनिं या ढोंगे कैसीं पहा करी तो परोपरी ।
अनंत जो त्या मरण कसे हो ?–शक्य कसे हें असे तरी ? ॥
परी 'मरे मी' नित्य भासवी सान्तामधुनी पळतांना ।
कोठुनि अणिला बुरखा तूं हा चुकवी सर्वांच्या नयनां ॥
पांघरुनी जो पळुनी जातां दिससि न केव्हांही कवणा ।
असे कशाचा गर्ड बनविला ? शिवला कोणी ? सांगे ना ! ॥

उघड्या तोंडे कां न खेळसी ?-बुरख्यातें या झुगारुन ।
मायेच्या या चित्रवनीं परि बुरख्याला ये बहु मान ! ॥ ७ ॥
बुरख्यावाचुनि पाय न टाकी, काय वेड हे बुरख्याचे ! ।
पडदे जणुं हे सर्व सोडिले नाटक करण्या विश्वाचे ॥
एका एका पडद्यामागें पुन्हा पुन्हां हा शिरताहे ।
एकाचि नट हा अनेक पात्रे होउनियां बोलत राहे ॥
पडद्यामागुनि नव्या येत तै नट हा फिरुनी नव भासे ।
ढोंगचि सगळे ! एकचि बुरखा, एकाचि नटही हा आहे ॥
परी शिताफी करुनी फसवी, राज्यचि अवघे लबाडिचे ।
काय, अनंता, गोंधळ घालुनि ऐसी मौज तुला वाटे ? ॥ ८ ॥
उष कालिचें तेज उषेचें, घनाधकारहि तो होतो ।
शरदृतूंतिल रात्र रुपेरी, वैशाखाचे ऊन्हहि तो ॥
तुटला काळा कडा भयंकर, तसाचि सुमनहि कोमल तो ।
रूपवतीचें रूप जसा तो, स्मशानिं धूकहि तो बनतो ॥
वीराचें खर खड्ग तसा तो अश्रु चोरटा तरुणीचा ।
मत्त नृपाचें हास्य तसा तो आर्तस्वरही दीनांचा ॥
खेळ करोनी, ढोंगें सोंगें इतुकीं सारीं करोनिही ।
ज्या नच कळतीं तया हासण्या पुन्हां मोकळा तो राही ! ॥ ९ ॥
' दिसे प्रकाशीं फक्त ' भासवी, जाउनि लपतो मग तिमिरीं ।
व्याघ्राच्या नयनांतुनि बघतो स्वतांसि मग तो अंधारीं ! ॥
ढोंग करी कीं गोटे निर्घृण, माती निर्जिव ही तैसी ।
त्याच मातिनें सजीव वृक्षां पहा पुढें मग हा पोशी ! ॥
गोटे चुरुनी माती करुनी बागबगीचे उठवीतो ।
गोट्यांच्या वंशांतिल बागा दाखवुनी हा भुलवीतो ! ॥

सजीव पेशी निर्जिव घेउनि, सजीव निर्जिव दोन तरी - ।
नित्य भासवी, फसवाफसवी काय याहुनी जगिं दुसरी ? ॥ १० ॥
साली, पानें, मुळें, कांहिं तरि घालुनियां मनुजा जठरी ।
मेदूपाशीं नेउनि त्यांचे विचार चिन्मय नित्य करी ! ॥
एकाच्या शिरिं शिरोनि बनतो विचार सुंदर काव्याचे ।
तोचि शिरोनी शिरी दुजाच्या विचार बनतो सूडाचे ! ॥
पाला होतो विचार कैसा ? मजला किमिया सांगा हो ।
किमिया कैची !--नजरबंदि ही, ठकबाजीची युक्ति हो ! ॥
खनिज खाउनि उद्भिज जगतें, उद्भिज खाउनिया प्राणी ।
प्राणिहि प्राण्या खाउं लागले ! परी अचंबा करि न कुणी ! ॥११॥
सजीव उद्भिज, सजीव प्राणी, सजीव मानवही आहे ।
' जीव ' तरी हे इतुके झाले कैसे ? मजला न कळे हे ॥
' जिवंत असणें ' एकचि असता अनेक त्यातें भासवितो ।
नयनीं टाकुनि धूळ पहा हा उगा जगाला फसवीतो ॥
जिवंत असणें एक नसे तरि, भिन्न तरी झाले कैसे ? ।
भिन्न नसे तरि, एक असोनी अनेक भासे का ऐसें ? ॥
तुझिच लबाडी आहे सारी गमते मजला याच्यांत ।
कांहि तरि कैसें तरि भासवि, हसतो चोरुनि गालांत ! ॥ १२ ॥
बुरखा बा रे, बुरखा सारा, बुरख्याची ही करामत ! ।
खनिज वेगळे भासवुनीया चोरुनि शिरतो वृक्षात ॥
' वृक्षजाति ही सर्व वेगळी ' भासवुनी बुरखा घेतो ।
पाय चोरटे टाकुनि पळतो, हळूंच प्राण्यामधि शिरतो ॥
प्राण्यामाजी पुन्हां ' मूढ मी, कांहीं मजला उमजे ना '- ।
दाखवि ढोंगें, बुरखा घेई, तेथुनि हलके पळे पुन्हां ॥

मनुजामाजी पुन्हां उमटला ! नीट शहाणा दिसताहे ।
उगाच दुर्गुण भलते करितो, रडे पडे, दुःखित राहे ! ॥ १३ ॥
" दु:खाचे "—मग म्हणतो—" कारण आतां कळलें मजलागी ।
बाह्य जगाच्या रूपें मी जो पळतों त्याच्यामागें मी ! ॥
हेंच असे कारण मम दु:खा ! " निमित्त ऐसे हा सांगे ।
" ज्ञान अता मिळवीन " म्हणोनी ज्ञानामागें मग लागे ॥
ज्ञान काय तें ऐका आता, ' ज्ञान ' हि त्याचें गमतीचें ।
म्हणे " कोण मी कळलें आतां ! "—' ज्ञान ' गरजतें जें तें हें ! ॥
अंतचि नाहीं त्याच्या ढोंगा, ढोंगासाठीं जणुं जन्मे ।
अंताचि नाहीं ढोंगा म्हणुनिच अनंत म्हणती का तूतें ? ॥ १४ ॥

[३]

मायावनिंचीं ढोंगे त्याचीं सांगूं कैसीं, कितीं तरी ।
नरदेहातें घडवुनि हाते येउनि राहे तयान्तरीं ॥
झोप कशाची अनंत जो त्या ? झोपेचें परि ढोंग करी ।
" झोप येतसे मला " म्हणे, हा खराचि निजतो धरेवरी ! ॥
" आतां निजतों " म्हणे, लावितो डोळे, निजतो खरोखरीं ! ।
काय ढोंग हो पहा भयंकर ! अनंत निजतो कधीं तरी ? ॥
ऐसीं ढोंगें परी करीतो; खंतहि त्याला नाहीं हो ।
कुणी ओळखी, हसतो अणखी, लाजहि त्याला नाहीं हो ! ॥ १५ ॥
पृथ्वी घडिली गोल तयानें, जीव पेरिले सर्वकडे ।
आकाशामधि फेकुनि दिधली, काय, बघे ना, घडे पुढें ॥
पायानें हे सगळे चिकटति धरेसि, म्हणती " वरती मी " ।
परस्परांच्या उलट बाजुला सर्वचि सरके ! बहु नामी ! ॥
नभ सर्वांना दिसे शिरावरि, ' मी सरका ' सर्वा वाटे ।
काय टवाळी उगी अनंता ! जगताची ही करिसी रे ! ॥

करुनि टवाळी देतो टाळी मायेच्या हातावरती ।
अनंत-माया खेळूं बसली पाड जिवाचा तिथें किती ! ॥ १६ ॥
तूंच घडियल्या जीवाची का विडंबना ऐसी करिसी ? ।
तूंच घडविल्या जीवाची तुज विडंबना रुचते कैसी ? ॥
निर्बल जीवे काय करावे ? अम्ही सर्व हें दु:ख गिळूं ।
कधि अज्ञानें, कधि ते ज्ञानें, अम्हा तुझेसंव वनिं खेळूं ॥
एकांगी परि खेळ असे हा, जोडी आम्हि न खेळाला ।
परि मी भ्रमलो – जोडी आम्हि नच, माया तुजला जोडीला ॥
अम्हि खेळातिल चूकभूल, वा प्रश्न परस्पर जे पुशिले ।
तुम्हीं खेळतां, अमुच्या रूपे प्रकट जणों बा, ते झाले ॥ १७ ॥
किंवा केले डाव चतुर जे परस्परावरतीं तुम्हीं ।
तेच प्रकटलों दृश्यमात्र हे विश्वांतिल सारे आम्ही ॥
तुमचें फिरणें, तें चावपणें, मसलत करणे दुसऱ्याशीं ।
निहाळुनी अंधारीं बघणें, हळूं बोलणें चित्ताशीं ॥
तीं ही आम्ही प्रकट जहालों गती, चेतना, जड, किंवा ।
नांव सुखाचें करुनि कशाचें वेड लागलें जें विश्वा ॥
हे सुकुमारा करुणागारा ! निराकार विश्वाकारा ! ।
खेळ, खेळवी विनोदविपिनीं तुझ्याचि आम्हा साकारां ! ॥ १८ ॥

श्रीरंगाची लहर.

[चाल—भूपाळी.—"घन श्याम सुंदरा."]

उठुनि प्रभातीं कुठुनी ये तुज गाण्याची लहर ? – ।
हृदयस्था गोविंदा, उठवी गाण्याची बहर ॥ ध्रु० ॥

कामधाम राहिले, सर्व संसार वाट पाहे ।
उठुनि प्रभातीं हरि परि हृदयीं गाताचि बसलाहे ! ॥
लहर तुझी ! तूं राजा माझा, गाइ सुखें श्रीहरी ।
संसाराचें कांहिंहि होवो; प्रसन्न हो तू तरी ! ॥
राज्य तुझें हें; मृदु नादांचा उडवि सुखें कहर ।
वाणीच्या वेलीस यो सुखें कवितेचा बहर ॥ १ ॥
काय हरी, तूं अशाच गोपी कुंजवनीं अडविल्या ? ।
कामधाम संसार पहाटे टाकुनिया आल्या ॥
प्रभातकाळीं प्रभु वनमाळी वाजवितो मुरली ।
तरूतळीं त्या गोपी बसल्या, शुद्ध कुणा नुरली ॥
क्षण मौजेचे, अति सौख्याचे, त्यांनीं अनुभविले ।
तेंच द्यावया सुख मज हरि, का गाणें हें केलें ? ॥ २ ॥
हृदयाची या आसहि दुसरी कांहिं जगीं नाहीं ।
त्वां गावें, म्यां श्रवण करावें, गावें गा, मींही ॥
गाइ सुखानें, गाइ श्रीहरी, गाइ जगन्मंगला ।
नाहीं औषध जगीं श्रीहरी, गोड तुझ्या लहरिला ॥
लहरीनें तूं गातां श्रीहरि, सौख्य जगा होवो ।
जगा न झालें, जीवा माझ्या !— मला तरी लाहो ॥ ३ ॥
नच ऐकिशि तूं, कामधाम मम सर्वहि त्वा बुडविलें ।
उठुनि पहाटे हरि रे, हट्टे मजला तूं अडविलें ॥
आडिव, आडिव, तूं; तुझें अडविणें हेंचि गोड वाटे ।
संसाराचें काम सदाचें; पाय तुझे गोमटे— ॥
आधींच दिसणें कठिण; त्यांतुनी प्रेमें त्वां अडविणें— ।
हें तों श्रीहरि, कधीं तरी रे, सद्भाग्यें घडणें ! ॥ ४ ॥

सद्भाव्यानें आज हरीने मजलागी अडविले ।
हट्टानें ह्या हरिने बसुनी गाउनि दाखविले ॥
सौख्य न माझे मला सागवें, वेडा मजला म्हणा ।
वेडा असलो तरी ऐकुं या श्रीहरिच्या गाना ॥
वेडाची मज लाज न वाटे वेडासंव जरि हरी— ।
गाता ऐकूं येई तरि मग वेडचि बरवे तरी ॥ ५ ॥
गाता गाता श्रीहरि हृदया हर्षाने मातला ।
हर्षाचि त्याचा वेड म्हणोनी माझे हे दिसला ॥
वेडा श्रीहरि गोड किती तो शहाण्या हरिहूनिही ।
हे तों दुःखी, दीन, जगाला माहितही नाही ! ॥
वेड तयाचे ' सूर, ' त्यावरी ' गाणे ' मम वेड हे ।
लय लागो रे, खरी म्हणुनि हरि, चित्त तळमळे हें ॥ ६ ॥

घाबरलेलें पाखरूं.

(चाल—वधू ही वरी.)

वृक्ष अति हाले । पाखरूं घाबरं झाले ॥ ध्रु० ॥
वारे सुटती अति जोराचे ।
सकल वृक्ष तो थयथय नाचे ।
वृक्ष न थांबे सुख मग कैचे ।
त्रस्त ते झाले,
वृक्ष तो सतत हो हाले ॥ १ ॥
विश्रान्ती नाही घरट्याला ।
घरट्यासंगे त्या पक्ष्याला ।

झोके बसुनी जीव उबगला ।
कोण परि बोला,
थांबवी वृक्ष जो डोले ॥ २ ॥
उडता ये ना, कांहीं दिसे ना ।
घरच्यांचेंही दार सुचे ना ।
वृक्ष हले तो परि थांबे ना ।
वृत्ति हो दीना,
उबगला बाल खगराणा ॥ ३ ॥
म्हणे " गरुड तो तात जयाचा ।
बाळ खचित मी काय तयाचा ।
विश्वामाजी प्रताप ज्याचा ।
काय मी केलें,
—जगुनि, हे झुडुप जरि हाले" ॥ ४ ॥
स्व-तात गरुडा स्मरूं लागलें ।
सामर्थ्यावरि ध्यान लाविलें ।
सामर्थ्यहि थोडकें उतरलें ।
" झुडुप " परि हाले,
पुनरपी त्रस्त ते झालें ॥ ५ ॥
गरुडातें मग तयें प्रार्थिलें ।
" स्वतांचि या हो " म्हणुनि बाहिलें ।
गरुडें तें श्रीहरीसि कथिलें ।
श्रीहरी द्रवले,
यावया सज्ज ते झाले ॥ ६ ॥
श्रीहरि आले ! श्रीहरि आले !! ।
वारे सगळे नाहिंच झाले ।

जिकडे तिकडे शात जाहले ।
झुडुप स्थिर झाले,
पाखरूं सुखी तें झालें ! ॥ ७ ॥

हा कोण ?

[वृत्त — शार्दूलविक्रीडित.]

येवोनी हृदयांत आंत दडुनी झाकोनिया राहिला ।
मातातडनभीत बाल लपुनी आहे जणों बैसला ॥
रूपानें सुकुमार फार, कवळा, मोही बघे त्याजला ।
बाला ! भीसि कुणासि ? का लपसि गा ? तूं कोण रे, कोठला ? ॥१॥
माझे गेहिं कशासि तूं लपुनिया येवोनिया राहिला ? ।
मी तो नेणत कोण तूं, तुज कसा आश्रय हा वाटला ? ॥
गाठी केविं जगांत या पडाति हें कोणा कळाले असे ! ।
बाला ! खेळसि कां न अंगणिं सुखें माझ्या अतां गोडसें ? ॥ २ ॥
नाहीं का भय लोपलें अजुनिही ? कोणास भीसी तरी ? ।
हा ! हा ! काय नृशंस हें जगत हो !--भ्यावीं मुले अन्तरीं ? ॥
हे बाला ! सुकुमार ! मोहन ! सख्या ! रम्यानना ! लालना ! ।
केव्हां तूं वदशील गोड वचना मोहावया मन्मना ? ॥ ३ ॥
केव्हां नूपुरनादिता करुनियां नृत्या मनी हर्षसी ? ।
केव्हां खेळुनि अंगणीं जगति या आनंद तूं वर्षसी ? ॥
पाहूं वाट किती ? तुला सुकुमरा ! कैसें तिथे बैसवे ? ।
एकाकी म्हणूनीहि कांहिं न गमे ? हें बाल कैसे नवें ? ॥ ४ ॥

सावळा चोर.

(वृत्त —मालिनी)

अवनितलविहारीं कामिनीमोहकारी ।
रजतधवल सारी चंद्रिका मोहणारी ॥
पसरुनि अमृताला मोहिते हो जिवाला ।
विवश वश जहाला मोहिलेला सियेला ॥ १ ॥
समयिं बसुनि ऐशा, सुंदरा गोपबाला ।
कथिति हरिकथा त्या मोहिलेल्या विलोला ॥
हरि अखिल जगाला छेडुनी जो पळाला ।
मृदुलहृदय कैशा सोडि तो गोपबाला ? ॥ २ ॥
म्हणत कुणि कुमारी " दुष्ट गे हा मुरारी ।
करुनि हळुंच चोरी मारितो हा भरारी " ॥
म्हणति सकल नारी " गोष्ट ही सत्य सारी " ।
कथित मग बिचारी टाकली तीच चोरी ॥ ३ ॥
ललितचपलनेत्री कोणि ती चारुगात्री ।
म्हणत " शिकत कान्हा चोरि ही नित्य रात्रीं ॥
प्रथम करि लबाडी रात्रिला हा लुबाडी ।
विलग विलग काढी कान्ति-चंद्रा निराळीं ॥ ४ ॥
बरित विमल आभा जाहला मध्यगाभा ।
त्यजित परि न दे जी पांडुता गोड शोभा ॥
गगन मग लुटी हा नीलिमा ही बरीली ।
त्यजित परि "तयेची शून्यतेची तिजोरी ॥ ५ ॥

धवल शशि वरी हा नील आकाशि राहे ।
हरि करि उलटे हें,- सापडू चोरि नोहे ! ॥
पसरि धवल आभा, जाहला नील गाभा ।
नच मज कळते गे, कोणती जास्त शोभा ! ॥ ६ ॥

निरखुनि हरिते मीं पाहिले ज्या दिनी हे ।
फिरुनि न कधि माझे सापडे चित्त माते ! ॥
नयननवगवाक्षातूनि चोरोनि आला ।
हृदय उचलुनीया चोरुनी हा पळाला ! " ॥ ७ ॥

म्हणत कुसुमकाया अन्य ते गोपजाया ।
" बहुत जगतिं म्याही पाहिले चोर गे, या ॥
परि हरिसम नाही पाहिला चोर बाई ! ।
कशिच करित चोरी ! त्यास नाहीं तुकाई ! ॥ ८ ॥

सहज हसत बोले, काय डोळे करीतो ! ।
बघत बघत बाई काढुनी जीव नेतो ! ॥
अयि सखि ! मज सांगे काय चोरीच गे, ही ? ।
परत, हरि हरी ते, नावडे मागणेही !! ॥ ९ ॥

उलट, गमत माते, श्रीहरीनेंचि यावे ।
असत-नसत माझें सर्व चोरोनि न्यावें ॥
अधिक अधिक व्हावी गोड तों तों गमावी ।
अशि नच कधि चोरी पाहिली अन्य बाई ! " ॥ १० ॥

म्हणत नयनलोला अन्य ते गोपबाला ।
नयनिं तयिं तियेच्या अश्रुचा बिंदु आला ॥
" अयि ! वदुं तरि काई ? वद गे, झोप नेई ! ।
कळत नच सखे गे, चोरिली झोप केवीं ? ॥ ११ ॥

असत जवळि जेव्हां झोप ही पाप वाटे ।
नसत जवळि तेव्हा लोचनी नीर लोटे ॥
जवळि असुनि किंवा दूरही झोप नाहीं ! ।
हरिविण मज आतां अन्य विश्रान्ति नाहीं !! ॥ १२ ॥
म्हणति जरि न निद्रा लागली, वेड लागे ।
खचित मज हरीचें वेड हें लागलें गे ॥
परि मजसि सखे गे, झोप यावी न वाटे ! ।
सकलसुखविनाशी वेड हे गोड वाटे" !! ॥ १३ ॥
करुनि बहु कथा ह्या सावळा चोर गातां ।
थकुनि पुलिनिं गेल्या झोंपिं त्या गोपकान्ता ॥
कळत न परि किंवा त्या समाधींत गेल्या ।
परि नत जगजेठीनें हळूं चुंबियेल्या ! ॥ १४ ॥

---

*मुरली.

[वृत्त.—मदिराकवीत]

कुंजन में जब पंछि[१] जगै[२], जब पंच[३] उषा नभ मे उगि आयी ।
मारुत मंद सुगंध बहै[४], जब नारिन[५] लोचन नींद[६] गयी ॥

---

* हिंदीचेहि स्थानिक पोटभेद पुष्कळ आहेत; त्यांपैकीं व्रज व गुजराथ ह्या बाजूच्या एका विशिष्ट हिंदींत ही कविता केलेली आहे.

१ पक्षी २ उच्चार–'जगे' ३ पंच पंच उष:काल. ४ उच्चार–'बहे'. ५ स्त्रियांच्या ६ झोंप.

तल्प[1] नहा अबु छोड उठी, खुलि लोचन सो पतिको मुख हेरी[2] ।
मुरलि सुने बन में सुर छेडत बारिजभूषण[3] कुंजबिहारी ॥ १ ॥
स्वर्ग पऱ्यो[4] धरणीपर[5], सुस्वर नादनसो[6] नभ पूरि[7] गयो ।
" अयि नाथ उठो, अयि नाथ उठो, मुरलीरव कुंजन[8] मंजु भयो[9] " ।
तब नाथ उठे, दउरे[10] सब गोकुल, गायनकी बन[11] वृष्टि घनेरी[12] ।
गायन सों जगमादक छेडत बारिजभूषण कुंजबिहारी ॥ २ ॥
गोकुल सो सब उलट पऱ्यो, बन मे हरि को सब तिष्ठत घेरी[13] ।
मस्त भये[14] सगरे[15] जन गायनस्वर्गसुधामधु पान करी[16] ।
भान हऱ्यो तब कौन कहाकर[17], ध्यान भयो सब एक हरी ।
बीच[18] खडयो तब छेडत रागिणि[19] बारिजभूषण कुंजबिहारी ॥ ३ ॥
भूतल में सब दुःख भऱ्यो, नहि शांति कहूं[20] नयनों[21] कोहि[22] हेरी ।
त्रस्त भये सगरे जन· शोक करे सुखशांतिन[23] चित्त धरी ॥

---

१ बिछाना २ पाहिलें ३ उच्चार--'बारिजभूखन,' मूळ शब्द--' बारिजभूषण '. ४ पडला, आला. ५ उच्चार-' धरनीपर '. ६ नादांनी. ७ भरून गेलें ८ कुंजांतील, कुंजांत. ९ झाला. १० धावूं लागला. ११ वनात. १२ दाट, अतिशय. १३ घेरा घालून. १४ झाले. १५ सगळे. १६ पान करून १७ कोठील १८ मध्यें. १९ उच्चार--' रागिनि '. २० कोठें २१ डोळ्यांनीं. २२ कोणी. २३ सुख व शान्ति ह्यांना चित्तांत स्मरून.

स्वर्ग तहाकर[1] भूतल पै[2] दिखलाइ गयो इहँ गान करी ।
मुक्ति, समाधि, तबै सिखलावत[3] बारिजभूषण कुंजबिहारी ॥ ४ ॥

उषःकाल.

[वृत्त.—वसंततिलका]

गेली निशा परि दिशाहि न दीप्त झाल्या ।
आतां नसे तम, रवीहि परा नुदेला ॥
ऐशा नभस्थ हृदस्थहि संधिकाला ।
देवा, स्मरू तरि तुझेविण मी कुणाला ॥ १ ॥

प्रभात.

[वृत्त —द्रुतविलंबित]

अयि, प्रभात नभात विकासली ।
विमल कांतिहि शांतिस जोडिली ॥
तम जगा त्यजि झोपहि डोळिया ।
रविहरी तम मर्दित कालिया ॥ १ ॥
रजनि ती नयना यमुना गमे ।
उजळते नभजान्हविसंगमे[4] ॥
उगवुनी अजि ज्ञानरवीहि या - ।
हृदयिं, नष्ट करा तमकालिया ॥ २ ॥

१ त्यांना २ उच्चार-'भूतल पे', भूतलावर. ३ शिकविता झाला.
४ आकाशगंगेच्या संगमाने.

भाग दुसरा.

वसंत.

[वृत्त —वसंततिलका]

पाहोनि वाट थकलों ऋतुराज ! तूझी ।
अस्ता जगा सुखवि रे ऋतुराज ! आजी ॥
होवो बहार फिरुनी जग हें फुलोनी ।
माझा वसन्त जगिं या सगळा भरोनी ॥ १ ॥
सौंदर्य काननिं, जनात, मनांत, कोंदे ।
आनंद काननि, जनांत, मनात, नादे ॥
ते गोडसे दिन पुन्हा मजला दिसों दे ।
मेलों तरी सुदिन ते मजला स्मरों दे ! ॥ २ ॥
होवोत वल्लरि पुन्हा सुमभारदीना ।
पुष्पें भरोनि नच भार सहो तयांना ॥
नाना सुरम्य जगिं रंग पुन्हां फुलोत ।
माझा वसन्त फिरुनी भरुनी जगात ! ॥ ३ ॥
वाहोत निर्झर सहास पुन्हां सुखानें ।
गाणें खुलो अजि तदीय पुन्हा मजेनें ॥
तद्गीतनाद फिरुनी अति मत्त होवो ।
माझा वसन्त भरुनी जग गोड होवो ! ॥ ४ ॥
मोहावया जगत ते मधुगंध सारे ।
येवोत या जगतिं रे, फिरुनी मुरारे ! ॥
चोरोत जीव मम, मोहुनि धुंद मातें ।
माझा सखा फिरुनि येउनि तो जगातें ॥ ५ ॥

रम्या वनस्थलि, सुनिर्मल नीर वाहे ।
छाया सुशीत, वन सर्वहि शांत आहे ॥
गाने मना रिझवि निर्झर मंजुशब्दे ।
ऐसे कुठे तरि मला फिरुनी बसों दे ! ॥ ६ ॥
बेभूल सृष्टिसि विहगमिषे बको दे ।
लाका सुगंध बनुनी हरिला फिरूं दे ॥
उन्मत्त सृष्टिमद रूपमिषे फुटो दे ।
माझा वसन्तसुखि जीव पुन्हा विरों दे ! ॥ ७ ॥

*   *   *   *   *

रे रे जगा ! उठूनि जागृत शीघ्र होई ।
होई सुसज्ज, ऋतुराज जगास येई ॥
होवोनिया अधिक सज्जन, शुद्ध होई ।
सौंदर्य, हर्ष, हरिही, भजण्यास येई ॥ ८ ॥

*   *   *   *   *

बागा समस्त फुलल्या — ऋतुराज आला ! ।
धाली वनें उपवनें — ऋतुराज आला ! ॥
धाली सुखे जनमनें - ऋतुराज आला ! ।
गावोत कोकिल पुन्हा -- " ऋतुराज आला ! " ॥ ९ ॥
गावात कामुदिमधें सुखि पौरनारी ।
न्हावोत त्या शशिकरी रमण्या[1] विहारी ॥
माजोत उत्सव समस्त जगांत आतां ।
माझा सखा फिरुनि या जगतास येता ॥ १० ॥

---

१ पाठभेद — ' रमतां. '

सौधावरी निजुनि ठेविति दीप थोडा ।
चद्रास्त होय तइ घोर तमिस्त्र सारा ॥
छाया तदा पडाति दीर्घ विनिद्रितांच्या ।
शोभा नभात भरल्या वरि तारकाच्या ॥ ११ ॥

संस्पर्श ऊष्ण गमतो स.खला सख्याचा ।
संस्पर्श ऊष्ण गमतो सखया सखीचा ॥
एकाहि दूर परि झोप न गोड वाटे ! ।
आवे दुरा जवळि यांतचि रात्र लोटे ! ॥ १२ ॥

* * * * *

साऱ्या जगासि फिरूनी तशि मौज यावी ।
सारी मनें हरिखुनी सुखि दग व्हावीं ॥
थोडा तरी विसर या पडु दे जगाचा ।
येवोनिया फिरुनि तो ऋतुराज माझा ! ॥ १३ ॥

* * * * *

होता वसन्त सगळा जागि एक काळीं ।
आता सुखें विरळली, मळली, जळालीं ॥
त्वत्संगतीं गमत काळ फिरोनि ये तो ।
थोडा फिरोनि सुखलाभ क्षणैक होतो ॥ १४ ॥

पाहे तुझी म्हणुनि वाट वसन्तराया ! ।
काही पडो विसर, कांहिं पुन्हां स्मराया ॥
येईल काय जगतास तसा वसन्त ? ।
येईल काय हृदयास पुन्हा वसन्त ? ॥ १५ ॥

नांदे न का जगातिं नित्य वसन्त देवा ? ।
नांदे न कां हृदयिं नित्य वसन्त देवा ? ॥

कां द्वेष हा, जगतिं मत्सर का असावा ? ।
कां स्वार्थ हा, उगिच का जगतात हेवा ? ॥ १६ ॥
देवें सुरम्य जगतांत वसन्त केला ।
स्वार्थें नरें सकळ जाळुनि नष्ट केला ! ॥
केलासि खून असला मनुजा ! अघोर ।
होणार काय रडुनी जरि दुःख फार ? ॥ १७ ॥

* * * * *

येतां वसन्त परि तो फिरुनी फिरूनी ।
विश्रांति देइ जगता करिं लाडवोनी ॥
विश्रांतिनें फिरुनि हें जग हृष्ट होतें ।
केल्या चुका तरि पुन्हां शिकतें जरा तें ॥ १८ ॥
ऐसें शिको जगत, काय वसन्त सांगे--।
त्यातें कळो, जगतिं नित्य वसन्त रंगे--॥
ऐसी क्रिया जगत सर्व सदा करो हे ।
जेणें जनां मनिं सदाचि वसन्त राहे ॥ १९ ॥
ऐसा तुझा सदुपदेश जगा कराया ।
ये ये फिरोनि जगतासि वसन्तराया ! ॥
ये ये पुन्हा खचित रम्य जगा कराया ।
त्वद्गीत ते हृदयगम्य फिरोनि गाया ॥ २० ॥
तो पूर्ण शाश्वत वसन्त जगासि येवो ।
त्यासाठिं हा फिरफिरोनि जगासि येवो ॥
त्वद्भक्त हा बघत वाट तुझी गड्या रे ।
ये ये फिरोनि ऋतुराज ! जगासि ये रे ॥ २१ ॥

* * * * *

हे सोडिले जरिहि सर्व उदात्त हेतू ।
माझे पुरोत आणि कोड [illegible] ये तूं ॥

माझा विरो फिरुनि जीव तुझे सुखांत ।
भेटोनि तूं प्रियसखा मजसी वसन्त ॥ २२ ॥
आहे तुझें मजसि वेड जणों जडालें ।
ध्यानें वसन्तमय काय विचार झाले ॥
थोडा वसन्त मम आचरणींहि येई ।
तेणें हर्षे नित जनीं मम येथ होई ॥ २३ ॥
नाहीं मनांत अथवा व्यवहारिं येथें ।
या रे, तुझी वसति, या हृदयीं असे ते—॥
माझ्या जशीहि जितुकी, म्हणुनी सदा मी—।
लोकात मूर्ख ठरतों तवमार्गगामी ॥ २४ ॥
ये ये म्हणोनि तरि रे, मज शातवाया ।
तूं मूर्ख, मी जगतिं मूर्ख,- सुखें मिळूं या ! ॥
आनंद माजवुं जगात, सुखात राहूं ।
ध्यावोनि त्या हरिसि, कांहिं सुरेल गावूं ॥ २५ ॥
ये ये म्हणोनि सखया मज शातवाया ।
आहोंत मूर्ख, तरि संगतिं गोड गाया ॥
सौंदर्यभक्ति करण्या, हरिलागिं ध्याया ।
ये ये सख्या, खचित येइ वसन्तराया ! ॥ २६ ॥

वर्षाकाल आला !

[वृत्त —वसंततिलका.]

धारा स्वरूप धरुनि भूसखि न्हाणियेली ।
शालू नवा हरित देउनि रंजवीली ॥

हष नवी टवटवी खुलली धरेला ।
प्रावृट् विलासमय हा जगतास आला ॥ १ ॥
मेघाकृतीमुदित वाहित जो प्रियेला ।
हर्षे तिचें चुकुनि नाव वदोनि गेला ॥
तो लाजला गुरुजनीं युव पाहियेला ।
प्रावृट् विलासमय हा ठगवी जगाला ॥ २ ॥
झाकी लता तरुसि तो तरुही भिजाला ।
“ म्या नाथ हाय नच शेवटिं रक्षियेला ! ”– ॥
वाटे, म्हणोनि झटते लपवावयाला ।
प्रावृट् असा प्रणय देत जगास आला ॥ ३ ॥
नाहीं शशी म्हणुनि खिन्न चकोर भारी ।
दीर्घा निशा, पति घरीं, सुखि ती चकोरी ॥
नाथा तिनें रमविण्या अति यत्न केला ।
प्रावृट् असा प्रणय हा शिकवी जगाला ॥ ४ ॥
चोरूनि अंगणिं उभा घनवृष्टि घेई ।
आली तदा अवचिता बघतोचि आई ॥
ओला उभा बघत कापत बाल तीला ।
प्रावृट् अशा खुलवितो किति बाललीला ! ॥ ५ ॥
पूरामुळें भरुनि तीर खचोनि गेला ।
नीरामधे तरुनि पार न कोणि झाला ॥
ऐशा नद्या फुलति पाहुनि ज्या सख्याला ।
प्रावृट् सरित्-रमण तो जगतास आला ॥ ६ ॥
जो हासतो विकट हास्य नभोंगणात ।
जो नाचतो थयथयां धरणीतलात ॥

जो क्रूर खात विरहीजनशान्ततेला ।
प्रावृट् असा हृदयभेदि जगासि आला ॥ ७ ॥
ग्रीष्मात साहि त्यजि ऊष्ण असे उसासे ।
शीतामधे रडत ती दव तेंचि भासे ॥
हासे, फुले, बघुनि केवळ ज्या ऋतूला ।
प्रावृट् असा फिरत आज जगास आला ! ॥ ८ ॥

मेघ.

[वृत्त.— शार्दूलविक्रीडित]

हा ! हा ! राक्षस मेघ कीं कुणि नवा उन्मत्त झाला नभी ।
राहूकेतु न हा तरी रविशशी ग्रासी, कुणातें न भी ॥
तारा स्त्री तरि नाशि, मूर्ख बघ कीं हे काजवे माजवी ! ।
कार्याकार्यविचार नष्ट करुनी हा राक्षसा लाजवी ॥ १ ॥

*   *   *   *   *

आला अंबरिं मेघ की बहुरूपी तो कोणसा हो नवा ।
आहे कीं नच रंगरूप मुळिंही त्याला, म्हणा दानवा ॥
घेतो रंग किती, क्षणात नटवा रूपें किती दावितो ।
पाहोनी कृति हा मनापरि तसा भूतापरी भासतो ॥ २ ॥

*   *   *   *   *

सिंहाचेपरि गर्जतो, गजगती हा चालता चालतो ।
रूपें पर्वत भासतो, उडत हा पक्षी महान् वाटतो ॥
विद्युत्खड्गहि राखितो, नटकला नानापरीं दावितो ।
आहे शंकर मेघ कोण न कळे, नानागुणें शोभतो ॥ ३ ॥

*   *   *   *   *

आकाशीं घनघोर युद्ध गमतें मेघामधें चाललें ।
वाटे वीजचि खड्ग, गर्जन गमें तोफामुळे जाहलें ॥
युद्धाचे श्रम जाहले म्हणुनियां हा घाम वृष्टी गळे ।
आतां हें गगनात युद्ध, हरि रे ! त्वा पाहिजे तोडिले ॥ ४ ॥

*   *   *   *   *

वाला गर्जुनि भडवी, भिजवुनी नारी पथीं लाजवी ।
कोणी त्रासुनि ... बघत त्या विद्युल्लता दाखवी ॥
तोंडें वेडवुनी ... चिडवी, खोड्या हजारों करी ।
आला मेघ नभात ... गाजे हा बाळ कोणी तरी ॥ ५ ॥

*   *   *   *   *

तारारत्ननिधी जया जठरीं, की येतो शशी ज्यातुनीं ।
वारी हें क्षितिजान्त नील, म्हणती ज्या मेघ वेडे जनीं ॥
लाटा खालुनि थर आज दिसती मेघान्तरेपामिषें ।
की गंभीर पयोधि काय उलटा झाला नभीं हा दिसे ? ॥ ६ ॥

*   *   *   *   *

वाटे गोड वसंत जात म्हणुनी कामें घना धाडिलें ।
नव्हे इंद्रधनू, म... यानें सवे आणिलें ॥
दुष्टें वृष्टि म्हणोनि ... हे नभीं जगा मारिले ।
हा ! हा ! देव मनोज ! यासि करुनी त्वां कृत रे, साधिलें ! ॥ ७ ॥

*   *   *   *   *

झाली ... म्हणोनि भास, परि हो की पापणी दृश्य ते ।
डोळे सुरेशशाक, विश्व निजता, हें वाटतें झाकिनें ॥
नाहीं गर्जन हें खरें, ... मने सानंद तें घोरतें ।
वाटे विश्वविलास आज हरिचा विश्राम हा घेतसे ॥ ८ ॥

*   *   *   *   *

किंवा तोषचि मूर्तिमान् घन असा लक्ष्मीधवें धाडिला ।
ईई तो अधिकारचिन्ह अपुला त्या रंग देहीं निळा ॥
मेघें सृष्टि धुवोनि स्वच्छ, दिधलें खाण्यापिण्यातें तिला ।
भाग्यें थोरचि सृष्टिला खचित हो, हा पाहुणा लाधला ॥ ९ ॥

* * * * *

कोणीही न उदारधी कधि कुठें मेघापरी पाहिला ।
दाता, धान्यधनासि सर्व जगता दे प्यावयातें जला ॥
वर्षा सौम्यपणा, समृद्धि जगता, सृष्टीस दे चारुता ।
देतो हर्ष मना, विलासहि जना, स्फूर्ती कवींतें सदा ॥ १० ॥

मदनविद्धाचें ज्योतिष.

[लग्न थाटत असता व वराला स्वत ला रूपवती वधू अतिशय आवडली असता उभयपक्षाच्या म्हाताऱ्या ज्योतिष्यांना उद्देशून वर स्वागत म्हणतो —]

[वृत्त —शिखरिणी.]

शुभांगी शोभे जी गगनसम नीलांबरवती ।
जरीचे बिंदू हे गगनिं शुभ तारे चमकती ॥
स्वयें चंद्राची कीं, वदनिं वसते हो सरसता ।
अहीचे, अंधानों ! ग्रह तरी तुम्ही काय बघतां ! ॥ १ ॥
जिचा उंचीचा कीं मदनशशि हा चित्त सदनीं ।
कुरंगाणीच्या जीच्या विलसति गुरुशुक्र नयनीं ॥
कपाळीं कुंकू तो विकसित वसे मंगल स्वतां ।
अहो जन्मांधांनो ! ग्रह तरि तिचे केवि बघतां ! ॥ २ ॥

सुकेशीच्या केशी शुक्रकिरण परावृत्त दिसतो ।
अणूं वेणीमाजी शनि रमणिच्या नित्य डुलतो ॥
सदा येथे राहूं जवळि कवळूं चित्त म्हणतां ।
कसे रे मंदानो ! ग्रह बघत हे स्वस्थ बसतां ! ॥ ३ ॥

उडे जाई मागें पदर पवनें कांपित दिसे ।
बदा केतू चेतोहर मदनसैन्यात विलसे ॥
अशी तन्वी डोळे भरुनि बघुनी तृप्ति नसता ।
रिकामे, अंधानो ! ग्रह घुसळुनी काय करिता ? ॥ ४ ॥

* गुणातें एकेका रदन करूनी ठेवि वदनीं ।
अशी रम्या माझी प्रियसखि गुणी कुंदरदनी ॥
शुभांगी सर्वांगा त्यजुनि निज पञ्चांग रडता ! ।
अता कैसे वर्नूं ! जरठ मजला सत्य दिसता ! ॥ ५ ॥

हिला लावण्याची सकल जन हे रास म्हणती ।
तनुस्थानीं जीच्या जननयनतारा विहरती ॥
धनस्थानीं हीच्या तृषितहृदयें स्पष्ट असता ।
अहो निर्बुद्धानो ! ग्रह छळुनिया काय रडतां ! ॥ ६ ॥

स्वयें तारा किंवा ग्रहसकलधामैकरमणी ।
हिला सोडोनिया दिसत दुसरी काय तरुणी ॥
अशी ही टाकोनी " ग्रह ! ग्रह ! " उगें कां बकतसां ! ।
भला रे, क्रूरांनो ! उगिच बडुनी कां उठिनसा ! ॥ ७ ॥

---

* सुलक्षणी स्त्रियेचे गुण बत्तीस आहेत.

तारुण्याची दारू.

[चाल.—फटक्याची]

तरुणपणाची, अति धुंदीची, दारु माजरीं मी प्यालों ।
दारू पिउनी धुंद गडे हो, पुरा पुरा उल्लू झालों ! ॥ ध्रु० ॥
अति मौजेची, गोड भ्रमाची, अति धुंदीची दारू हो ।
तुंद पिवोनी धुंद झिंगलों जगताच्या बाजारीं हो ॥
झोक चालले जगिं पायांचे, झोक मनाचे जातात ।
वाट सोडुनी भटकत फिरती, कुठेहि अडुनि पडतात ! ॥
सरळ वाट जणुं हरपुनि गेली, डोळे कांहिं न बघतात ।
तोंड चाललें बकत हवें तें, इष्काच्या गुलरंगात ॥
इष्काचा हा रंग रंगला, दारूला लाली चढली ।
दारु रंगली लाल गुलाली, इष्काची धुंदी भरली ! ॥
धुंदी भरली, लाल गुलाली, दुनिया झाली पागल हो ! ।
पागल जगतीं पागल फिरतों, पागल दारु प्यालेलों ! ॥
पागल दारू मी प्यालों हो, पिउनी पागल मी झालों ।
तरुणपणाची दारू पिउनी उल्लु गडे हो, मी बनलों ॥ १ ॥
पाहुं नका कुणि मला गडे हो, मौज मला थोडी मिळुं द्या ! ।
मदनमस्त जगिं मौज करोनी जीव सुखानें रंगवुं द्या ! ॥
एक घडी तरि द्या मजला अशि, कोणिहि मजला बघू नका ! ।
धर्महि नलगे, नीतिहि नलगे, कोणिहि जागे राहुं नका ! ॥
डोळे मिटुनी, सारे निजुनी, कोणीहि मजला पाहुं नका ! ।
पागल प्यारा जीव दुलारा, आज सुखानें मढवूं द्या ! ॥

---

* स्वकृत ' रंगपंचमी ' नामक नाटकांतील एका प्रसंगींचें गाणें.

मस्त जाहलों, पागल झालों, दारू प्यालों मी जगतीं ।
मनहि मातलें, हृदय मातलें, काहिं दिसे ना मज पुढतीं ॥
सोडा मजला सगळे आतां, पागल प्यारा मी झालों ! ।
तरुणपणाची दारू पिउनी जगासि वायां मी गेलों ! ॥ २ ॥

*जवानीचा पोवाडा.

[चाल.—शारदे, दास कामदे.]

साजणी । सजलि पैंजणीं । चाले ठुमकुनी ।
घाव करणार । घाव करणार ।
ही गोड जवानी । छान-छबेली नार ! ॥ १ ॥
मोहिते । हृदय चोरिते । नाद लाविते ।
जीव हरणार । जीव हरणार ।
ही जान-जवानी । छान-छबेली नार ॥ २ ॥
चोरटी । रुचिर गोरटी । मोडे हनुवटी ।
हळुंच बघणार । वळुनि बघणार ।
ही छेल जवानी । छान-छबेली नार ॥ ३ ॥
वाकडी । पाहे वाकडी । पायांमधें अडी ।
छेल गुलजार । छेल गुलजार ।
ही दाट जवानी । छेल छबेली नार ॥ ४ ॥
॥चाल॥ ही गोड जवानी, ऐका । परि एकदिनी जाणार ।
वार्धक्य बसवुनी ताबा । यमराज पुढें नेणार ।

* स्वकृत 'रंगपंचमी' नामक नाटकांतील, मागील कवितेच्याच प्रसंगींचें, दुसऱ्या एका पात्राचें गाणें.

हा स्वधर्म खालीं गेला । तो नष्ट पुढें होणार ! ।
अहो,-स्वदेश माती झाला । तोहि का बुडूं देणार ? ॥ ५ ।

॥चाल॥ तुम्हि जरी । धरुनि खंजिरी । आळबिलि –
नाहिं वळणार । नाहिं वळणार ।
ही मानि जवानी । छान-छबेली नार ॥ ६ ।
मानि ही । मागते मही । राज्यभोगही ।
मागे तलवार । मागे तलवार ।
ही मर्द जवानी । शूराची नार ! ॥ ७ ॥
साजणी । सजलिस रणीं । चाले ठासुनी ।
घाव करणार । घाव करणार ! ।
ही घोर जवानी । शूराची नार ! ॥ ८ ॥
साजणी । सजलि पैंजणीं । चाले ठुमकुनी ।
घाव करणार । घाव करणार ।
ही गोड जवानी । छान-छबेली नार ॥ – ॥

*कवीतें.

मयूरः—जयजयकार महाराज ! –

रजनिच्या संभ्रमें लोक सारा भ्रमे, भ्रमरही सर्व ते भ्रान्त झाले ।
रजनि नाहीं परी, रजनि नाहीं परी, धवलयश भूप हे देख आले ॥
यश-विभा फाकतां रजनि घे धवलता, रजनि जाणा अतां, लुप्त झाली ।
लोकहो, भ्रमरहो, हृष्ट व्हा, गा पुन्हा, नूतना ही उषा धवलुं आली ।१।

* माझ्या "अस्तोदय" नाटकांत वेगवेगळ्या प्रसंगीं भ टाच्या तोंडीं बरींच कवीतें घातलेलीं आहेत, त्यापैकीं हीं चार येथें दिलीं आहे–

तिसरा भाटः— जयजयकार महाराज !—

* कृष्ण गगनघन बारिष सों बरसे शर तेउ जिन्हो बरसाई।
खड्ग समंत फिरे तब बिद्युततांडवभास जिन्हों दिखलाई ॥
सगरकी पदधूलि जिन्हों अरिनारिविलोचनबारि धुलाई।
आवत सों नृपराज, उठो, अहिरावण नाम दिगंत सुनाई ॥ २ ॥

मयूर — जयजयकार महाराज !—

× भोर भयी जब कृष्णप्रतीपद चंद्र नहीं अब अस्त गयो।
भानुप्रताप रमे नभमों, क्षण एक गयो रवि पूर्ण भयो ॥
दोउं दिखे तब तेज तहां, निरखे पर को उभयों नभराजा।
पश्चिमपूर्व खडे तब सन्मुख, अजि तेउं भयो दरबारन मौजा ! ॥ ३ ॥

---

* **अर्थ** —आकाशातील काळाभोर मेघ ज्याप्रमाणें पावसाची वृष्टि करितो त्याप्रमाणें ज्यानें बाणाची वृष्टि केली, आपल्या अंगाभोवतीं जो खड्ग फिरवूं लागला म्हणजे वीजेचें तांडवनृत्य सुरू झाल्याचा भास उत्पन्न होतो, युद्धात लढत असताना पायावर बसलेली धूळ, पायाशीं बसून रडणाऱ्या शत्रुस्त्रियांच्या अश्रूंनीं ज्यानें धुवून काढलेली आहे, तो अहिरावण हें नाव असलेला दिगन्तकीर्तिमन्त सम्राट् येत आहे, उठून उभे रहा !

× **अर्थ** —कृष्ण प्रतिपदेची पहाट उजाडली आहे, चंद्र अद्यापि अस्ताला गेलेला नाहीं, सूर्याचें तेज आकाशात क्रीडा करीत आहे, व सूर्यबिंब पूर्ण दृश्यमान् होऊन एकादाच क्षण लोटला असेल-नसेल, अशा वेळीं आकाशांत [सूर्य व चंद्र हीं] दोन तेजें दृश्यमान् होतात, व आकाशाचे हे दोन्हीहि राजे एकमेकाकडे टकटक पहात पूर्व-पश्चिम एकमेकापुढें उभे रहातात; तशी आज ह्या दरबाराची मौज झाली आहे !

मधुप :—

चालुनि त्वां मदमत्तपणें करि हे ! सरिता कलुषा परि केली ।
पंकहि त्वा उठवोनि पदीं, तटधूलि तुवां जलिं पाडियली ॥
आंब अता पुलिनात, उभा क्षण राहि इथें, नदि हे करि ! पाही—।
होइल शांत, सुनिर्मल तेवि पुन्हा, गजराज वना मग जाई ॥ ४ ॥

*आत्महत्येपूर्वी.

[चाल —फटक्याची.]

फूलहि सुकलें, बागहि सुकली, पतंग आता काशाला ? ।
प्रेमहि सुकलें, जगतहि सुकले, जीवित आता काशाला ! ॥ १ ॥
फूलहि सुकलें, बागहि सुकली, पतंग उरला झुरण्याला ।
प्रेमहि सुकलें, जगतहि सुकलें, जीवित उरलें मरण्याला ! ॥ २ ॥
फूलहि सुकलें, माळहि सुकली, सुगंध उरला प्रेताला ।
प्रेमहि सुकलें, जगतहि सुकलें, जीवित उरले देहाला ! ॥ ३ ॥
सरोज सुकलें, सरही सुकलें, भ्रमर हाय हा काशाला ? ।
गाणें सरलें, कंठ कापिला ! मेफल बसली काशाला ? ॥ ४ ॥

---

* माझ्या 'नवा बंगला' ह्या नाटकांतील प्रेमळ नायक वंचनेमुळें प्रेमभंग होऊन असह्य हृदयवेदना सहन न झाल्यामुळें आत्महत्या करण्यापूर्वी हें गाणें स्वतःच्या मनाशी गात आहे.

भाग तिसरा.

स्वराज्य-श्रीरंग.

(चालः—भूपाळी.- घन श्याम सुंदरा)

लाल गुलाली उटी लाविली पूर्वेनें अंगा ।
उठा उठा हो, प्रभात झाली स्वराज्य-श्रीरंगा ! ॥ ध्रु०
दिशा फाकल्या, निशा संपली, गगनागणिं लाली ।
अंग पसरली, मागल्याची वेळा ही आली ॥
आणि ही समार्जनें कळें ना कुणी नमीं केली ।
मज बनमाळी हाक मारितो वाटत या काळीं ॥
गमे हरांचा हर्ष उसळला गगना ये लाली ।
वाणि सुटली, हृदयें भरलीं, प्रेमे पाझरलीं ॥
काय कळे ना जगता हेंइ, हृदयें बावरलीं ।
कांहिं तरी ही मंगल वेळा जगा गमे आली ॥
मनें जागलीं, निजुनी उठलीं, हृदयेंही जागलीं ।
नीजहि नयनां सोडुनि गेली, प्राचीही उठली ॥
वनेंहि उठलीं, गाउं लागलीं, सुमनेंही उमललीं ।
झोप टाकुनी उठा उठा हो, स्वराज्य-वनमाळी ! ॥ १ ॥
जगताचा व्यवहार थाबला तुझ्याविणे देवा ! ।
अध्यात्माचा कुणी जगाला बोध, सांग, बाबा ! ॥
तूं नसतां परि आर्यभूमिचें कोणी ऐके ना ।
तूं न जागला म्हणुनि जगाला शान्ती कामे ना ॥

स्वराज्य देवा, म्हणुन नवी हा उठा उठा आतां ।
अन्त कशाला अधिक पहाता उठा क्षणी आता ! ॥
झोप पुरे जाहली न देवा ! अजुनि काय तुजला ? ।
कधीपासुनी निजुनि राहिला ! उठशिल कै आता ? ॥
लक्ष्मि रुसली तूं नच दिसतां म्हणुनि ती गेली ।
कोणि न वाली दशा तरि ही अशी आली ॥
ऊठ दयाळा ! कलह माजला, समय कठिण आला ।
झोप टाकुनी उठा दयाळा ! स्वराज्य—गोपाळा ! ॥ २ ॥

जागृतीचें स्वागत.

[चाल —पाळण्याची]

स्वागत स्वागत गे ।
ये ये गे । जागृतिदेवी ये गे ॥
स्वागत हें घे गे ।
राही गे । येउनि अमुच्या हृदयीं ।
देवी ये ये गे ! ॥ धृ० ॥
दुःखे अति झाली ।
त्या काली— । झोपा सारी गेलीं ॥
जागे कुणि नव्हतें ।
बघण्यातें । काय कुठे गे, होतें ॥
सारेही निजले ! ।
लें नेले । सर्वस्वाहि गे गेले ! ॥
आता आम्हि रडतों ।
चरफडतों । दात खाउनी कढतों ॥

काय अता होणें ।
जें हरणें । तें हरिलें गे त्यानें ॥
व्यर्थ अता रडणें ।
परि स्मरणें—। तुजसि, येवढें उरलें ॥ १ ॥
तुजला बहु स्मरिले ।
जप केले । तुजला गे आळविलें ॥
नयनें हीं थकलीं ।
जागोनी । वाट तुझी पाहोनी ॥
रात्र भयानक ती ।
त्या राती । घूक सर्व ओरडती ॥
चिन्हे अशुभाचीं ।
मरणाची । सारीं भवतीं साचीं ॥
गगनीं घन भरती ।
नभ वरतीं । खालीं सारी माती ! ॥
काळिज लटपटलें ।
भय भरलें । तेव्हा तुजला स्मरिले ॥ २ ॥
देवी, तुज स्मरिलें ।
आळविलें । नाम तुझें बहु जपिलें ॥
कष्ट सोसियलें ।
चालविले । अनुष्ठान जें धरिले ॥
आहुति ह्या दिधल्या ।
त्या जळल्या । स्वर्गी तुजसि मिळाल्या ॥
हृदय तुझें द्रवलें ।
कळवळलें । ओथंबुनियां स्रवलें ॥
करुणा तुज आली ।
तूं आली । स्वर्गांमधुनी खालीं—॥

माता तू अमुची ! ।
दीनाची । स्वराज्यहीन जनाची ॥ ३ ॥
पाग अता फिटले ।
पाहियले । तुजसि एकदा नयने ॥
दर्शन तव घडले ।
जंव पहिले । नवस सर्व गे फिटले ॥
प्रभात काली या ।
सुवेळि या । देवाच्या प्रहरी या—॥
देवांने ! नाभि या ।
देखाया । येत देवि गेहा या ॥
पाहुणि ही अमुची ।
नवरा[illegible]ची । रहिवासी स्वर्गाची ॥ ४ ॥
देवी ही आली ।
हृदयि कळी । च[illegible]च स्फुरली ॥
सु[illegible]व द [illegible] ।
हळु सु[illegible] । [illegible] काळ वारे ॥
गाणे हे सुचले ।
मी म्हणिले । रा[illegible] जे स्फुरले ॥
तेजे [illegible] ।
नभ सारे । प्रभातका[illegible] गा[illegible] रे !—॥
शुक्र, [illegible]क, का[illegible], स[illegible]र ! ।
गा णारे । जा[illegible]तिचे [illegible]रे ॥
म[illegible] लल[illegible] ।
स्फुरणारी । [illegible]चे[illegible] [illegible]री ॥ ५ ॥
दे[illegible] [illegible] ! ।
ओवाळी । आरति आज सकाळी ॥

व ।

तुज ॥

शुने —॥

पढ ॥

व ।

वचन ॥

अ ।

बमण्ड मने ! ॥ ६ ॥

रायगडावर वीज चमकली !

[चाल —]

काहा नरि हे म यं भास ा निरासा ।
रायगडावार वाज आज का प ? ॥ धृ० ॥

घनान्धकारे जग व्यापिले, गगन ।
रात्र जहाली, कणि ा, ॥
श्रमे व तुर्गा ।
किर्रर अरण्यी त्रिय ॥
करा निच रा ।
रायगडा रे वीज चम ती नयनी ! ॥
रायगडा रे ! काय ज असे ह जमऊ का ? ।
रायगडावरि घडीघडा वीज आज ही चमके का ? ॥ १ ॥

रायगडावरि वीज चमकली इतिहासी मी वाचियले ।
रायगडावरि वीज चमकली म्हणुनि शिवबा हे तरि दिसले ! ॥
रायगडावरि वीज चमकली म्हणुनी शेंडी जागि उरली ।
रायगडावरि वीज चमकली म्हणुनी कुंकुम स्त्रीभाली ! ॥
रायगडावरि वीज चमकली — स्वराज्य डोळा पाहियले ! ।
रायगडावरि वीज चमकली म्हणुनि महाराष्ट्रहि उरले ! ॥
रायगडावरि वीज चमकली मातृभूमि म्हणुनी जगली ! ।
हिंदभूमि जगि जगण्या कारण वीजाचि रायगडी झाली ! ॥ २ ॥
तदा चमकली, गुप्त जाहली अम्हा टाकले या तिमिरी ! ।
काय आठवुनि तुम्हा अशा ही आज चमकते गडावरी ? ॥
बाई विद्युल्लते ! आज तू कशासि श्रम हे करितेस ? ।
कोण तुझी ती तडफ, दीप्ति वा, पाहुनि त्याचे करि चीज ? ॥
अफल सारे श्रम हे [illegible] गे ! आज कोण तुज बघणार ? ।
बघुनि तुझ्या त्या दिव्य दीप्तिला हृदयी स्फूर्ती धरणार ! ॥
कोण पाहुनी तुज स्फुरोनी दंड ठोकुनी उठणार ? ।
सर्वस्वाची होळी करुनी आत्मयज्ञी करणार ? ॥ ३ ॥
जगी स्वार्थ हा भरला तू वाज [illegible] ही चमके का ? ।
व्यर्थ आतुर असे चमकणे हा इजला न कळे का ? ॥
रायगडाच्या वरि या चमके वीज न येओ ती इतुकी ।
काय भवानी स्वर्गामधुनी आज चमकते शिवबाची ! ॥
कष्ट सोशिले [illegible] वेचले, स्वराज्य येथे स्थापियले ।
कुलागार [illegible] या पिढिही सर्वहि श्रम ते लोपविले ! ॥
म्हणुनी र[illegible]तुनी पडता, तेजस्वी त्या पुरुषाच्या ।
तेजस्वी हा [illegible]ही चमकत खाली पडतो का ? ॥ ४ ॥
रायगडा ! [illegible] त्याची पवित्र तू हृदयी धरिली ! ।
अश्रुबिंदु हे [illegible]नी त्याचे पडती तव भाली ! ॥

हाय हरी रे ! काय दशा ही ! काय अशी ही गति झाली ! ।
रायगडाच्या कोणि नाहि का - कोणि नाहि का अलि वाली ? ॥
रायगडा रे ! - रडू नको रे, शिवराया रे ! - रडूं नको ! ।
आम्ही आहों तोंवरि तरि रे आम्हादेखत रडू नको ! ॥
जोंवरि आहे " महाराष्ट्र " हें नांव जगावर, - रडू नको ।
महाराष्ट्र मेलें न ब तोंवर स्वराज्य--आशा सोडु नको ! ॥ ५ ॥
कीं वीजेला काहि अम्हांशीं भाज बोलणे आहे का ? ।
वाणी तुमटे म्हणुनि अशी ही आज तुटकशी चमके का ? ॥
हा शिवरायें रायगडावरि निरोप आम्हा धाडियला ? ।
स्वराज्यबोधी शब्द ओजची चमकत तुटका हा ये का ? ॥
धडपड बघता या वीजेची मनासि गमतें ही झटते - ।
मनातील काहीं तरी वदण्या. परी न साधे तिजला तें ॥
गे गे विद्युल्लते ! आज तू या तिमिरामधिं चमकोनी ।
काहीं सार्थपर्ण दाविसि का रायगडातें उजळोनी ? ॥ ६ ॥
दर्शन घडलें आज तुझें हें, शकुन हाचि मीं मानियला ।
जाउनि सांगिन तुझे वृत्त हें ' महाराष्ट्र ' या देशाला ॥
स्वराज्य--आशा मला जन्मली तुझ्या दर्शनें हृदयाला ।
पुसेन जाउनि काय वाटलें शिवबाच्याही मुलुखाला ॥
हृदय बोलतें हृदयापाशीं, भाषा नाहीं वदण्याला ।
काहीं तरि मी जाऊन सांगिन भाव मनाचा जो झाला ॥
महाराष्ट्र देशा ! तुज आणुनि निरोप मीं हा पोंचविला ।
काम जाहलें; अता थांबतों काय करिसि तें बघण्याला ॥ ७ ॥

स्वातंत्र्याचें फूल.

[चाल—फटका]

ज्याचीं गाणी गाणें, श्रवणें, हें फल मंगलभाग्याचें ।
ऐका श्रोते, पुष्प वर्णितों, नवल फूल स्वातंत्र्याचें ! ॥ ध्रु० ॥
ज्या पुष्पाविण देश न शोभे, बाग न शोभे, जग विफल ।
ज्या पुष्पाविण जीव न शोभे, देह न शोभे, ते फूल ! ॥ १ ॥
संकट काळा कडा भयंकर, भीषणरूपें तुटलासे ।
वरुनी बघतां डोळे फिरती, खालुनि बघतां यम भासे ! ॥
संग्रामाची वीज चमकते, शोकाचे नभि घन भरले ।
गंभीर गर्जन दरींत घुमतां जगत गमे नाशा आलें ! ॥
अनर्थ झाला, वीज कडडली, वृष्टी झाली रक्ताची ।
वीज कोसळे रक्त वाहिले,— वेथें भरली सृष्टीची ! ॥
उच्च भयाणी तेथें कोणीं रोप पेरिलें खड्गाचें ।
फोफावुनि तें तिथें उगवलें फूल उमललें नवलाचें ॥
फूल उगवलें नवलाचें तें, फूल उगवलें नवसाचें ।
नव नवसाचें फूल उगवलें — फूल अहो स्वातंत्र्याचें ! ॥ २ ॥
वनही नाहीं, उपवन नाहीं, एकहि नाहीं वृक्ष तिथें ।
लताहि नाहीं, कुंजहि नाहीं, उसीर सारें पडलेंसे ॥
काळा प्रस्तर दिसे सारखा, कडा भयंकर दिसताहे ।
जगत खावया वाट बघत हा उभा इथें जणु यम आहे ! ॥
या खडकावरि अश्रु सिंचुनी पाय तयाचे अधि धुतले ।
स्तवन करोनी वंदन केलें, चित्ताते मग स्थिर केलें ॥

काळीज चळचळ कांपत असतां त्यातें दाबुनिया धरिलें ।
गिळोनि अश्रू मग नैवेद्या सर्वस्वाच्या अर्पियले ॥
पुढे बसोनी, ध्यान लावुनी, बीज पुढें जागृत केलें ।
महाकालिचें, रणदेवीचे उग्र रूप चित्तीं स्मरिलें ॥ ३ ॥
गुप्त मंत्र ते हृदयि जपोनी बीज कालिचें जागविलें ।
रणदेवीचे, उग्र चंडिचें, महाबीज जागृत केलें ॥
तेज स्वर्गी जें अघोर बसलें, ध्यानें त्याप्रति डवचीलें ।
ध्यानें डवचुनि चंड कालिचे उग्र तेज जागृत झालें ! ॥
तेज दाटलें, तेज फाकलें, तेज उतरले धरणीला ।
संग्रामाची वीज कडडली,—तेज उतरत धरणीला ! ॥
तेज कोसळे, असह्य झालें, देव पातले बघण्याला ।
चंड कालिचा नाच चालला ! भीति वाटते काळाला ! ॥
काली नाचे, उग्र भवानी, चंड चंडिका रणमाता ।
मृडानी नाचे ! – डमरू शंकर वाजवितो मग नाशाचा ! ॥ ४ ॥
डमरू वाजे, शंकर नाचे, काळ पावला नाशाचा ! ।
मृडानीनायक नाचु लागला ! डमरू गर्जे [illegible] ! ॥
नाचतो तो डमरू गरजत नोबत झडली काळाची ! ।
धुं धुं धुं धुं निनाद गाजे, भूक खवळली मृत्यूची ! ॥
खवळुनि वरुनी, स्वर्गांमधुनी उडी टाकिली धरेवरी ।
कठोर ह्यानें पाय रुतोनी खपली गेली खडकाची ॥
[illegible] मधि [illegible] काली फिरुनी ती स्मरिली ।
गुप्त मंत्र ते हृदयि जपोनी [illegible] पूजा मग केली ॥
बीज [illegible] जनली स्वातंत्र्याच्या पुष्पाचें ।
स्वातंत्र्याच्या [illegible]सांठीं रोप रोविलें [illegible]गाचें ! ॥ ५ ॥
रोप रोवि[illegible], [illegible] कळ गुप्तपणाच मग त्याला ।
जीव कढुनी, [illegible] नखसुनि, ध्यास पाहरेकरि केला ॥

" आत्माहुति "ही परवल ठरली, सर्व तयारी मग झाली ।
स्वातंत्र्याच्या नवल फुलास्तव फार वाट मग पाहियली ॥
युग युग वाटे क्षण क्षण जाता वाट अशी हो पाहियली ।
डोळे, तन–मन, एक फुलास्तव एकवटोनी बसलेली ॥
अलोट धैर्या साह्य घेउनी काळ कठिण कठोर ।
पंचप्राणाहि एकवटोनी दिवस काढिले वर्षान ॥
अहो देवहो ! या या बघण्या, खड्गलता ही फुलली हो ! ।
स्वातंत्र्याच्या पुष्पासाठीं खड्गलता जी रोविलि हो ! ॥ ६ ॥
महाकालिची लेक लाडकी रुधिरी रुतुनी रुजली हो ।
रुजुनी फुलली, पाने फुटली चमकीची मग तिजला हो ॥
एकाचि किंवा पान निघे ते असें चमकते कीं बघता ।
श्याड कांपतो, वीर हर्षतो, मोर गर्जतो भाटाचा ॥
भाटाची मग गरदी झाली, स्तवन केला खड्गाची– ।
' खड्गलता रुजुनी वृद्धी हो महाकालिच्या वंशाची ' ' ॥
स्वयंवराची गरदी उराले. वेळ पातली वीराची ।
मंगल–अष्टक भाट म्हणेले, घटा पाहतो लग्नाची ॥
दृष्टी फुकली वीराची. मग हर्षें नारी परिणीली ।
मृत्यु करोनी स्वयें उराच्या खड्गलता ती वरियेळा ॥ ७ ॥
अखंड कीर्ती त्रिखंड झाली, दिग्गजही ते थरारले– ।
योग्य वराशीं महाकालिच्या लग्न लोकिने आजि केलें ! ॥
खड्गलता मग जागि तळपे ती, दृष्टि न ठावे कोणाची ।
वीरहि चमके, खड्गहि चमके, क्रान्ति होतसे जगताची ॥
श्याडहि रडले, राडा रडल्या -- राडा पुरुषाच्या झाल्या ।
चळवळ खळही कांपु लागले, जगी आरोळ्या काळाच्या ! ॥

काळ खवळला, मृत्यु खवळला, वीर खवळला कोपानें ।
पळता लपता भूमि सपली ! तांडव केलें कालीनें ! ॥
देव पातले, पूर्वज आले, गगनी भरले बघण्याला ।
आनंदाश्रू आशीर्वच हे स्वातंत्र्याच्या पुष्पाला ! ॥ ८ ॥
आशीर्वचनीं त्या अश्रूनी भिजले खड्गाचे मूल ।
खड्गलतेच्या वरी उगवले स्वातंत्र्याचे फूल ॥ ९ ॥
ह्याचीं गाणीं गाणें, श्रवणें, हें फल मंगलभाग्याचें ।
धन्य कवी तो पुष्प वर्णितो — नवल फूल स्वातंत्र्याचें ! ॥ १० ॥

गाणें अतां कशाचें !

गझल

(चाल—सारे जहांसे अच्छा.)

आनंद सर्व गेला, स्वातंत्र्य सर्व गेलें ।
अंधार सर्व झाला, गाणें अतां कशाचें ! ॥ धृ० ॥
साम्राज्य नष्ट झालें, स्वातंत्र्यही निमालें ।
सर्वस्व नष्ट होता गाणें अतां कशाचें ! ॥ १ ॥
जगतात मान नाहीं, रडण्यास वाणि नाहीं ।
रडतों म्हणों तरी रे, वाणी स्वतंत्र नाहीं ॥
बसण्यासि स्थान नाहीं, भूमी असे दुजाची ! ।
' माझी ' चुकोनि म्हणता बसेत काट त्याची ॥
कोठे अतां रहावें ? खावें, कसें जगावें ? ।
भृत्यूपरीस जगतां गाणें कसें सुचावें ? ॥
नाहींच तोंड ज्याला जगतासि दावयाला ।
गाणें कुठोनि त्याला ?— गाणें अतां कशाचें ! ॥ २ ॥

विन ते मिथोनि गेले गाणे अहं सुरेलें ।
भूमींत त्याच बसुनी त्या पूर्वजीं ह्मणीलें ॥
तो हर्ष सर्व गेला ! —तो हर्षराज गेला ! ।
त्याच्यासवेंचि त्याचा धनभार सर्व गेला ॥
आम्ही अता भिकारी, खावासि अन्न नाहीं ।
गाणें अतां कशाचें ?— पोटात अन्न नाहीं ॥
अन्नार्थ तडफडावें, अन्नार्थ रे रडावें ।
हें होंचि आज अमुचें गाणें, दुजें कशाचें ? ॥ ३ ॥
साऱ्या जगासि ज्यांनीं वस्त्रें अमूल्य, नामी ।
दिधलीं करोनि पूर्वी, त्याचेचि वंशि आह्मी ! ॥
लज्जाहि राखण्याला नच वस्त्र नीट देहीं ! ।
ऐशा कुलांगनानीं, अमुच्या स्त्रिया-स्वसानीं ॥
ह्या आर्यभूमिमाजी, आम्ही जिवत असता ।
वस्त्रार्थ जीव द्यावे लाजोनि काय आता ? ॥
वस्त्रार्थही मरावे माता--मुली—स्वसानी ।
ऐसी दशा असोनी, गाणे अता कुठोनी ! ॥ ४ ॥
विद्या मिळो ह्मणोनी परकीय येउनीया ।
चरणीं जिच्या लवोनी शिकलेत सर्व विद्या ॥
ती मायभूमि माझी परपाशबद्ध होता ।
' ही हीन, मूढ ' ह्मणुनी हिणवीति तेचि आतां ! ॥
साऱ्याहि संस्कृती त्या जेथोनिया निघाल्या ।
ती मातृभूमि माझी ठरलीच मूढ आता ॥
मूढांचिया कुदेशीं मी एक मूढ गातां ।
मज ज्ञानहीन भाटा गाणें कुठोनि आता ! ॥ ५ ॥

होता अशोक राजा तइ मान पूर्वि होता ।
तो चंद्रगुप्त होता तइ मान पूर्वि होता ॥
होता प्रतापराणा — जगतात मान होता ।
आदित्य विक्रमाचा तपताचि मान होता ॥
जेव्हा जिजाकुशीला वंशी शिसोदियाच्या ।
स्वातंत्र्यसूर्य आला, तइ मान पूर्वि होता ॥
काळूनि मान आता ! आम्ही असे निकामी ।
जगि मान काहि नाही, गाणें अता कशाचे ? ॥ ६ ॥
अर्ध्या जगासि आम्ही शिकवोनि धर्म दिधला ।
ह्या देवभूमिच्या ते पडती अजूनि पाया ॥
गे मातृभूमि माझ्या ! रविच्या अतुल्य वंशी ।
जन्मोनि राघवानें तुझियाचि गे, कुशीसी ॥
जे राज्य येथ केलें तुझियाचि गे प्रदेशी ।
ते काय सांग माते ! ह्या मानहानिसाठी ? ॥
रे रे रघूत्तमा ! ती प्रासादहर्म्ययुक्ता ।
रम्या तुझी अयोध्या झाली उजाड आता ! ॥ ७ ॥
गे मातृभूमि ! तुझ्या कुंजात एक काळीं ।
वनमाळि तो बसोनी मुरलीरवे सकाळीं — ॥
परसोनि मोहिनीला मोही चराचराला ।
हा ! हाय ! आज नाही तो गोड वेणुवाला ! ॥
बागा, वने, गिरींचीं शिखरे नवाङ्कुराळी ।
तुझींच वेणुने त्या प्रतिनादयुक्त झाली ॥
मुरलीहि ती निमाली — मुरलीहि ती निमाली ! ।
प्रभु नंदलालजींची मुरलीहि ती निमाली ! ॥ ८ ॥

वाटे भयाण डोळां मथुरा अता पहाता ।
यदुराज आज नाहीं वृंदावनात आता ! ॥
कोठूनि आज गीता ? कोठूनि मान आता ? ।
कसलें सुगीत गाता ? गेलेचि सर्व आता ! ॥
गाणें न भोवताली जगतात दृष्टि येता ।
गाणें न मातृभूमीकंठामधूनि निघता ॥
गाणें न अंतरंगीं हर्षे फुलूनि येता ।
येथे अशा अकालीं गाणे कुठोनि आता ! ॥ ९ ॥
माते ! उषा गमे गे, गेली कुठें उडोनी ।
माध्यान्हही थकोनी निजला कुठें लपोनी ॥
सायान्ह मात्र राही, अस्तासि सर्व जाई ।
घूकाविणें कुणाचा रव येथ अन्य नाहीं ॥
ज्याला उषाचि नाहीं. ज्यातें प्रभात नाहीं ।
रविचा प्रकाश नाहीं, माध्यान्ह ज्ञात नाहीं ॥
सायान्हि अस्तमस्ता आम्हा अभागियांचें ।
अस्तासि सर्व जाता मी काय गाउ गीते ? ॥ १० ॥
झाली उजाड मथुरा, झाली उदास यमुना ।
झाली तशी अयोध्या, शरयू न गात गाना ॥
उध्वस्त उज्जनी ती, नालंद लोपले ते ।
गेलीहि तक्षशीला, ते इंद्रप्रस्थ गेले ॥
विजयानगर गेलें, गडराज रायगडही ।
हा ! हा ! पुणे बुडाले ! उरले न तेहि पाही ! ॥
काहींच जेथ नाही येथे अशा भयाणी ।
बसोनि ह्या स्मशानी मी काय गाउ गाणीं ? ॥ ११ ॥

यमुना, शतद्रु, गंगा, सिंधु, अशा नद्यांनीं ।
नद शोणभद्र किंवा तो ब्रह्मपुत्र नामीं ॥
किंवा नगाधिराजें पूर्वी हिमालयानें ।
ज्या आर्यपूर्वजांतें येथेंचि, डोळियानें,— ॥
सौख्यांत लोळतांना, आनंद उधळितांना ।
शिखरासि वैभवाच्या आरोनि नाचतांना— ॥
आहे विलोकिलेलें, तेथे अतां स्मशानीं ।
त्या शून्यशा बसोनी मी काय गाउं गाणीं ? ॥ १२ ॥
नगराजही रडावा, गंगाहि शुष्क व्हावी ।
दु:खें अशीं असावें अश्रि सोशिलींत आई ! ॥
सोसूनिही पुन्हा तीं वरि होय मानहानी ।
आतां कसें जगावें येथेंहि सांग आम्हीं ? ॥
दु:खेंहि सोसण्याला जागें अंत आहे ! आहे ।
नित दु:ख मात्र सहणें — जीवींत काय गे, हें ? ॥
दु:खाविणें अम्हांला दुसरें जिणें न ठावें ! ।
येथे अतां बसोनी मी सांग काय गावें ? ॥ १३ ॥
रे रे नगाधिराजा ! आधार जो द्युलोका ।
गे शीतवारि गंगे ! आतां तुम्ही विलोका ॥
उध्वस्त, त्रस्त, दु:खी ही दीन माय माझी ।
तुमच्या पुढें पडे ही शकुनीच काय आजी ॥
तुम्हीच पाहिलेंसे पूर्वी हिला सुखीही ।
आशीर्वचा अम्हां या कीं हो पुन्हा तशी ही ॥
काळीज कांपतें हो रडतां हिला पहातां ।
ही मातृभूमि रडतां गाणें मला कशाचें ? ॥ १४ ॥

काळीज करपते गे, रडता तुला पहातां ।
रडण्याविणें परी तू करिशील काय आता ? ॥
कोणीहि नाहि त्राता, कोणी जगीं न वाली ।
ऐशी दशा जहाली, रडुनी थकोनि गेली ॥
ऐशाहि हीन काळीं गगनात अंशुमाली ।
उगवोनि काय कोणी दु:खें हरील सारी ? ॥
कोठे असे रवी तो ? केव्हा दिसेल डोळा ? ।
ये ये रवे ! दयाळा! कंठात प्राण आला ! ॥ १५ ॥

वनवासि जानकीनें उठुनी प्रभातकालीं ।
तोडोनि साठवीता पदरातुनी गळाली— ॥
सुमनें जया स्थलीं गे, तेथेंचि — त्याचि स्थानीं ।
अश्रू तुझे गळोनी पडता अता बघोनी— ॥
हृदयात काय होतें, जगतात सांगण्यातें— ।
नाहींत शब्द माते ! वाणी थकोनि जाते ! ॥
दु:खात ह्या झिजोनी आता हिनें मरावे ।
ऐसेंचि देवराया ! तुजलागि काय वाटे ? ॥ १६ ॥

आला गळा भरोनी हे दु:खगीत गाता ।
तू अश्रुयुक्त असता गाणे मला कशाचें ? ॥
डोळ्यांत अश्रु तुझ्या, कंठांत गान माझ्या ।
हा ! हा ! नकोचि माते ! मज कंठ देहि ऐसा ॥
तू अश्रुनें भिजावें, मी पाहुनी रडावे ।
आवेग एकमेका बघतां अधीक यावे ॥
जीवीत हेचि तूझें जीवीत हेचि माझे ।
अश्रूंसि वाट देगें हें गान आज माझे ! ॥ १७ ॥

गे मातृभूमि ! स्वप्ने अश्रूमध्यें विराली ।
तारा समस्त तुटल्या, वीणाहि भग्न झाली ॥
सारी सुखे जळाली, आशा जळोनि मेली ।
कंठस्थ गानशक्ती तीही सये ! निमाली ॥
गाऊं अता कुठें मी ? गाऊं अता कुणा मी ? ।
गाऊंचि काय गे, मी ? मज सांग मातृभूमी ! ॥
विष अश्रुचे भरोनी गाणे सुरेल पेला ।
माते ! तुला अता मी ह्या देत प्यावयाला ॥ १८ ॥
नैवेद्य हाचि तूते माझ्या अभागियाचा ।
काहींच अन्य नाही, तुज देउं काय आता ॥
माते ! समस्त कमळे दिसती सुकोनि गेलीं ।
ह्या स्वर्गतुल्य भूवी सारी छबी निमाली ॥
सारीं फुले सकाळीं गमतात अश्रुजालीं ।
मिळलीं तुझ्याच माते ! देऊं कशी तुला ती ? ॥
देऊं तरी तुला मी गे, सांग काय आता ? ।
हे प्राण एक माझे, तुज तेचि अर्पि आता ॥ १९ ॥
जन्मोनि आजिच्या ह्या उध्वस्त दग्ध कालीं ।
मी अमावेंचि माते ! तव पाडिली गळाली ! ॥
आता भविष्यकाळीं कोणी सुभाग्य गाळी ।
येईल गे, कवी तो गाईल निराळी— ॥
गाणी तुझ्या यशाची, गाणीहि वैभवाची ।
गाणी तुझ्या हवेल्या, प्रासाद, बाग, त्यांची ॥
त्याचे नशीब मोठे ! गावो सुखे बिचारा ! ।
मी तो असा अभागी — रडळावे जन्म सारा ! ॥ २० ॥

रडुनीच जन्म गेला बसुनी तुझ्याच पायीं ।
दोघांचियाहि डोळां अश्रूंसि खंड नाही ॥
आम्ही तुझे कवी गे स्मित पाहिलेच नाही
पायींच जन्म गेला — स्मित पाहिलेचि नाही ! ॥
आम्ही असे अभागी — स्मित पाहिलेंचि नाही ! ।
माता अशी असोनी — स्मित पाहिलेचि नाहीं ! ॥
का गे, असे अभागी जन्मासि आम्हि आलो ।
माता तुझपरी गे,—स्मित पाहिलेचि नाही ! ॥ २१ ॥
माते ! अशा स्थला की फिरुनी अशाचि काळी ।
मज जन्म देइ का गे, सारा छबी निराळी ॥
बागा, फुलें झुलावी, धनधान्यही असावें ।
जनि प्रेमही असावे, आरोग्यही वसावे ॥
कांही उणे ह्मणोनी तुझिया मुखा नसावे ।
स्वायत्तता असावी, स्मित ते तुझे दिसावे ! ॥
दे जन्म तेच, गाया गाणे तुझ्या यशाचे ! ।
गाईन ते सुखाने, गाणे अता कशाचे ! ॥ २२ ॥
दे एक गाउ दे गे गाणे तुझ्या यशाचे ! ।
गाईन मी तदा गे ! गाणे अता कशाचे ! ॥ २३ ॥

बाळाजी विश्वनाथाचा एका आधुनिक तरुणाशीं संवाद.

[पुण्याच्या 'अनाथविद्यार्थिगृह-मेळ्या'साठीं इ. स. १९२४ सालीं लिहिलेला एक संवाद]

[चाल —तेथेंच उभी कां आले । जागी कीं शयनीं निजले । ना कळे ॥]

तरुणः–[स्वगत] जाहली वेळ ऑफिसची ।
उघडुनी काम करण्याची । ही अता ।
मी अता आत जाणार ।
अर्ज हा तिथें देणार । मी स्वतां ।
साहेब खूष होणार ।
नोकरी मजसि देणार । हो अता ।
"थँक्यु" मी त्यास म्हणणार ।
हसुनिया तोहि बघणार । मज अतां ।
मी फॅशनीत रहाणार ।
मिसळुनी जगत जाणार । मी अता ।
भाषणीं । वचनि, लोचनीं । ऐट आणुनी ।
पूर्ण साहेबि । पूर्ण साहेबी ।
साहेब पूर्ण बनणार । मी अता ॥ १ ॥
परि हाय ! काय हें दिसतें ? ।
आडवें कोण मज येतें । हें इथें ।
वाटेंत कोण हा आहे ।
दाढगा मनुज हा ज्ञाली । ना कळे ।

"मॅनर्स" न कळती याला ।
जन्मला कशाला असला । ना कळे ।
वाटते भीति परि बघुनी ।
पाहुनी तेज हे वदनी । ह्याचिया ।
हा काय कुणी उमराव ? ।
राजा, की किन्नर, देव ? । ना कळे ।

बाळाजी वि० –नाहि रे । नाहि हे खरें । भूत सत्वेर ।
वासना उरता । वासना उरता ।
पेशवे भूत अह्मि होता । या जगीं ॥ २ ॥
बाळाजि विश्वनाथाचें ।
ऐकिलें नाव गरिबाचें । का कधीं ? ।
मी तोच पेशवा पहिला ।
भूत जो अभागी झाला । तोच हा ।
राजा न देव, नच थोर ।
भोगळेकडों 'चाकूर' । तोच हा ।
पातलों फिरुनि धरणीला ।
हे पुणे तुम्हां बघण्याला । बालका ।

तरुण.– काय हो इथे बघणार ! ।
बघुनिया तुह्मी रडणार— । पेशवे ।
पाहुनी । अश्रु लोचनीं । तुह्मां येउनी ।
हृदय उळणार । हृदय फुटणार ।
हे पुणे बघुनि रडणार— । पेशवे ॥३॥
आलात कशाला येथें ? ।
तुह्मिचेंच राज्य दुमदुमतें । ज्या इथें ।

व्यक्तीच्या द्वेषासाठी ।
देशाते हे मुठमाती । वोपिती ।
भांडणा-भांडणाखाली ।
बंधूच्या सोलुनि साली । रडविले ! ॥
हें पुणे नसे ते पहिले ।
जे दिगंतही गाजविले । तुह्मि जनी ।
भांडुनी सर्वही गेलें ।
परि भांडण नाही सरलें । पेशवे ! ।
हें पुणें । तेच हे जुने । आज भांडणें ।
हाय हो फुटलें । हाय हो फुटले ।
पेशवे ! पुण हे सारं । भंगल !! ॥ ४ ॥

बाळाजी वि०:— हा ! रड कोसळे मजला ! ।
सचिंतांचि का इतुका फिरला । काळ हा ? ।
विश्वास असे परि माझा ।
कारण, तू असशि मराठा ! । बालका ।
हे वृत्त दुःख दे मजसी ।
परि अर्धवट्यांनि फुटुनि रडसी । का बर ? ।

मरुण — तो तिळकदेव आठवला ! ।
हृदयांच्या पाकुऱ्या झाला ! ।-- लोपला ! ।
तो लाल निदभमीचा ।
तो प्राण महाराष्ट्राचा ।-- लोपला ! ! ।
हे पुणे । वाटते सुने । त्याचिया विण ।
दीप हो विझाला । दीप हो विझला ! ।
तो खरा पुढारी आपुला ।— लोपला ! ॥ ५ ॥

बाळाजी वि० — रडुनिया काय बा होत ! ।
रडणे न मराठ्याला त । शोभत ।
अजुनिया वर्षाचा वीर ।
ब[illegible]निया नीर [illegible] । [illegible] ।
तू काय पुढे करणार ? ।
दर्शाय काय करणार ? । प्रा[illegible] ।
तू जासि कुठे बा आता ? ।
जाणण्या कुतूहल । मना । वाटत ।

तरुण — मी काय आपणा सांगू ? ।
[illegible] साहेबा मा[illegible] । चाळळी ।

बाळाजी वि० - चाकरी । कोण [illegible] । लाभही वरी ।
[illegible] परक्याचि । [illegible] परक्याची ।
त्यावरी लाज नच मनाची । काय रे ? ॥ ६ ॥
मी तुझे वयाचा [illegible] ।
[illegible] स्वराज्या [illegible] । यत्न मी ? ।
नाहि मा बटाईसाठी ।
कथियली गोष्ट परि तुज ती । बालका ।
परि खेद तीव्र मज झाला ।
वचन ये सहज तोंडाला । म्हणुनिया ।
पाणि का मराठ्याचे ते ।
इतुक्यात लोपले इतुके । निखट से ।
तुज अशा मराठा तरुणे ।
देशाची करुनी अंगणे । खेळणे ।
खेळलो । अन्ही जिंकलो । फिरुनिहि मुकलो ।

स्वराज्यालागि । स्वराज्यालागी ।
झगुनिया भू या लोकां । जाहलो ॥ ७ ॥
राहिली स्वराज्यीं आस ।
दुसरी न काहिही प्यास । ह्या जिवा ।
स्वर्गात जाउनी पडतां ।
तरि तियेहि आह्मि तडफडता । त्याविणे ।
या अह्मा वाडवडिलाने ।
येवढी भीक की बा रे । तुह्मि झटा ।
फिरुनिया स्वराज्यासाठी ।
करुनिया जिवाची मातो । तुह्मि झटा ।

तरुण.-- वच हीन बोलनी ताता ! ।
लाजवा अधिक न च आता । पद धरी ।
वाहिलो । शपथ आपली । काय मी करा ।
स्वराज्यासाठि । स्वराज्यासाठी ।
साक्ष ह्या असे जगजेठी । तो विभु ॥ ८ ॥

भाग चवथा.

दुःखराक्षस.

[वृत्त—विबुधप्रिया]

दुःखराक्षस माजला जगि, यश सर्वहि मोडितो ।
घेतसे बळिही किती, परि खावया नच त्रासतो ॥
खात हा नरमास नित्यचि, तोडी देह जिवतही ।
'हाय ! हाय !' सदा मुखी, अति त्रासली सगळी मही ॥ १ ॥
ओढिते मन, मोडुनी जन, सेवु कानन जाउनी ।
कद, कदर, वारि मुदर गरि सोज्ज्वळ सेवुनी— ॥
घालवू दिन, वाटते फिरुनी मना 'कारता असें ।
मी पळुन सुखी परी जगि दुःख कोण वधील हें ?' ॥ २ ॥

आयुष्याची जखम.

[चाल—फटका]

नित्य दुःख ही, बरी न होई, काय करावें कळेचि ना ! ।
आयुष्याची जखम जिवाला कुणी मारिली उमजे ना ॥ ध्रु० ॥
रुक्ष जगी या स्नेह न कोठ, स्नेहे मृदु ती तरि होते ।
स्नेहाविण ती तडतडताना नित्य वेदना जगि होते ॥
नित्य आतुनी ठणकत राहे, जिवासि सहती न वेदना ।
आयुष्याची जखम अशी ही कुणी मारिली समजे ना ! ॥ १ ॥
मृत्यु औषधी काय तियेचे ? कडु जहर हो औषधि हे ! ।
गमे कीड ती या दुःखातिल ! यावरि औषधि ती नोहे ! ॥

" मृत " जीवाचे काय जाहल ? जखम ही बरी झाली का ? ।
आयुष्याची जखम काळ ही इतुकी दुखरी झाली का ? ॥ २ ॥

आयुष्याची जखम ही अशी केली कोणी किंवा का ? ।
जरा न केली, बरी न होता, इतुकी दुखरी झाली का ? ॥ ३ ॥

शोक

[चाल —अवधूत निराकारी ।]

बंदे ! तू क्यों रोता है ? ।
एक दिन सबही जाता है ! ॥ धृ० ॥
राम, यदुपती, वीर मारुती ।
सबही एक दिन मट्टि भये ।
ऋषी, मुनी, सब बड तपस्वी ।
वहभी सारे मट्टि भये ! ।
वेद लिखे जिन्ह शास्त्र लिखे जिन्ह ।
वहभी सारे मट्टि भये ! ।
तोहि कालका कौन सगा है,
तेरा काहि न जावे ? ॥ १ ॥
इस दुनियाका यही नियम है ।
सबही मट्टी होता है ।
मट्टीकी यह दुनिया घटि है ।
मट्टी सबको बनाती है !
मट्टि बनाके उसे खा जाती ।
ऐसी दुनिया चलती है ! ।
बंदे ! रोता तू न अकेला,
दुनिया सबको रुलाती है ! ॥ २ ॥

सर्पदंश.

(चाल— अजि अकुर हा०)

नाहा मी ज्याचा अपराध कधींहि केला ।
तो जगत्सर्प मज डसला ! ॥ ध्रु० ॥
मज गगनाचे वारुळ थोर गमे हें ।
हा जगत्सर्प बसलाहे ॥
अम्हि अज्ञाने इथे बालक जमलो ।
क्रीडत वारुळा रमलो ॥
जगि बाळें ही प्रथम सर्व हसतात ।
क्रीडेत दंग असतात ॥
परि कळुनी वा नच कळता डवचोल —।
की जगत्सर्प हा डसला ! ॥
जरि बाळ हा प्रथम सर्व हसतात ।
अखेरीं सर्व रडतात ! ॥
हा सर्प जया नाहि मुळीही डसला ।
विरळाच कुणी तो मुठला ॥
(चाल) मम खेळ सपला नाहीं ।
वय फार लोटले नाही ।
हास्यहीं थांबलं नाहीं ।
मज सर्प हाय तों डसला ।
जगताचा रंगचि गेला ! ॥ १ ॥
भ्रम खेळाचा शीघ्र सर्व मावळला ।
हसण्याचा स्वर कोंदटला ॥

सुर गाण्याचा पूर्ण विसरुनी गेला ।
हातासि ताळ मग कुठला ? ॥
आजि चितेचे, दग्ध अगा आशांचें ।
विष रुधिरिं मिसळलें साचें ॥
हें विष आतां हृदयिं फिरुनि छळणार ।
मरणांत अंत करणार ॥
प्रभु तुज ठावें काय अधिक करणार ।
होणार नाचि होणार ! ॥
(**चाल**) मम खेळ परी सरला हो ।
मज जगत्सर्प डसला हो ।
आनंद अतां पुरला हो ।
अजि जन्माचा विरस सर्व हो झाला ।
मज जगत्सर्प हा डसला ! ॥ २ ॥
मी उन्नतिचा यत्न जगीं या केला ।
परिहिनीं यत्न राखियला ॥
मी प्रेमानें नित्य जगा कुरवाळीं ।
जें घडी देव वनमाळी ! ॥
जें लावण्य गोड त्याचिया भरलें ।
आजि निर्दय केवि जहाले ? ॥
रे जगता रे ! छाम तुझा फसवीलें ! ।
निज रूप खरें लपवीलें ॥
जें आजवरीं प्रेमभरें कवळीलें ।
तें आज कसें हें दिसलें ! ॥

अजि प्रेमाचें नाव अतां ना उरलें ।
मज स्मशान जग हें झालें ॥
(चाल) काळीज चरकुनी फुटलें ।
डोळेंचि मनाचे थिजले ।
जगतही वाटतें मेलें ।
मज भग्न वाटे बघुनि शून्य जगताला ।
मज जगत्सर्प हा डसला ! ॥ ३ ॥
अजि जगताचा संग सर्वही तुटला— ।
मम प्रेम जाय विलयाला ! ॥
तुज सोडिन मा, त्रासु नको रे मजला ।
का जगा ! उदासिन झाला ? ॥
मम हृदयाचा बांध हाय हो फुटला ! ।
पुसत कोण हो हृदयाला ! ॥
(चाल) हृदय हीं नित्य फुटावीं ।
काळिजेंहि नित्य जळावीं ।
आमवाद नित्य गळावी ।
ह्यासाठीं हा थाट जगाचा सजला ! ।
मज जगत्सर्प हा डसला ! ॥ ४ ॥

जगत्.

[वृत्त — शार्दूलविक्रीडित]

जन्मापासुनि मी सदा बघतसें. मी आजही पाहतों ।
भासें नित्य तसेंचि, नित्य परि हें मी पालटे जाणतों ॥
ऐशी ही स्थिति; मी तरी समजतों मातें जगत् हें कळे ।
"माते काय कळे ?" स्वातासि पुसतां सांगो न कांही मिळे ॥ १ ॥

जेव्हां ' हें कळलें मला ' समजुनी विश्वासि मी पाहतों ।
तेव्हां तत्क्षणि ' हें कळे नच मला ' ह का न मी जाणतो ? ॥
कांहीहि न कळे तदा कळतसे ऐसें मला का गमे ? ।
आहे कोण असें मला चकवितें ज चित्रशा ह्या भ्रमें ? ॥ २ ॥
जादू हे जगतासि अगगत, की माया जगत्कारणें—।
केली जी म्हणता स्वतासि चकवायाते जगाच्या भ्रमे ? ॥
कांहीं सत्य असा, गमें ' मज कळे ' तेव्हाहि हे ना कळे ।
माते ' हे न कळे ' तदा नच कळे, माते कळे, ना कळे ! ॥ ३ ॥
नाहीं दोनचि की, ' कळे, ' ' नच कळे' आणीकही त्या किती—।
वृत्ती भिन्न परिस्थितीत मजला वेडावुनी सोडिती ॥
आहे हेंचि जगत् मला नित नवें नानापरी भासते ।
एका वृत्तिस माझिया जणु नव्या एका स्वरूपासि घे ॥ ४ ॥

वस्तू, मानव, कल्पना, जणु दुकानाचेच सारे धनी[1] ।
सारे एकचि गोड माल विकण्या हाटामधें थाटुनी—॥
बैसोनी, ' सुख हे मदीयचि असे सर्वांहुनी श्रेष्ठ हो ' ।
ऐसें ओरडती, जिथें मृदु मना नादें अशा त्रास हो ॥ ५ ॥
जेथे कोणि कुणासही नच पुसे, गोंगाट कोदाटला ।
सारा गोंधळ माजला, नच जिथें भेटे विचारी मला ॥
ऐसा, हे जग सर्वही कधि कधीं. बाजार भासे मला ।
वाटे कांहि नको, नको सुखहि ते, विश्रांति लाभो मला ॥ ६ ॥
नाना आकृतिरूपवर्णघटिता वस्तू असंख्यावधि ।
जेथे आकृति, वर्ण, रूप, गणता एकाहि नाहीं मिती ॥

---

१. दुकानदार.

पाहोनी नर गोंधळे, परि रमे एक्याच मार्गी कुठें ।
नाहीं अंत जया, प्रदर्शन असें मातें जगत् वाटतें ॥ ७ ॥
केव्हां, भ्रान्त जिथ वरूनि सगळे आणोनिया काडिले ।
अल्पांशें सकला कळे, न सगळें, गर्वें परा दाटले ॥
बोले कांहि तरी, हसेचि करितो, ऐके दुजाचें न से ।
होते कांहि कसे गरी, 'जग भ्रमीगेहा[1]'—परी भासते ॥ ८ ॥
केव्हां, कोणि जणों विचार करुनी शाळाचि ही काढिली ।
सर्वां योग्य असेचि ज्ञान वितरो, जीवां हिता जाहली ॥
जीचे वर्ग तसेच की विषय ज त्यां अंत नाहींच हो ।
आहे हे जग दृश्यता कधि मला, शाळा असा भास हो ॥
आहे हे जग आरसा जणु मनोवृत्तीच जो दावितो ।
मेघाचे परि की नभापरि नयें माझे मना वाटतो ॥
सन्ध्याकाळ असो, उषाहि विलसो, की घोर रात्री दिसे ।
फकी सूर्य जसा जसा निज करा तैशाचि रूपें दिसे ॥ १० ॥
आकाशापरि, भानुच्या परि, नभाभोंवीपरी काय हें ।
आहे पूर्ण अरूप, वर्णहि न ज्या ? ऐसे जगत् काय हें ? ॥
का हो सर्वहि हें तरी मज असें साकार, रंगी, दिसे ।
ज्याच्या दिव्य करीं नभीं विलसत हें तो भानु कोठें असे ? ॥
मायेचें पसरें धुके सकल हें, सान्या दिशा कोंदल्या ।
भानू भास्वर आत्मविन् कुणि तिथे आहे नभीं तापला ॥
झाले इंद्रधनुष्य हें जग तिथें, वेदान्त हें बोलतो ।
देखाया मग भानु तो उसळुनी हा जीव वेडावतो ॥ १२ ॥

---

1. Lunatic Asylumn (पागलखाना).

हे भानो ! मज दर्शना वितार रे ! मागू तुजें काय मी ?।
काठे तू नच हे कळे तरि तुला मी नम्रभावें नमी ॥
किंवा शोधु तला कुठें तरि कशा ? सारे जगीं तूच हा ।
मी विश्वा, मग आत्मयाहि, नमितों मानूसि वदावया ॥ १३ ॥

जग दुःखी कोणी केलें ?

[वृत्त—वसन्ततिलका]

सारे जगीं रडति की " जगि दुःख आहे ।
का दुःखमूल जग निर्मियले असे हे ? ॥
मूळात नाहि तरि कोठुनि दुःख आले ? ।
नाही तरी जग असे कुणि दुःखि केलें ? " ॥ १ ॥
रे, सूकरापरिस लोळुनि स्वार्थि येता —।
तेव्हा धरोनि कुणि लोळवि काय हाता ? ॥
आता बसोनि रडता " जग दुःखि झालें ! ।
कोणी, वदा मजसि, हे जग दुःखि केलें ? ॥२॥
ते व्यक्तितत्व[1] जगतां कुणि निर्मियेलें—।
निःस्नेह, रुक्ष, जग सर्व जयें जहाले ? ॥
आता स्वयं रडतसां ' जग दुःखि झालें ! ' ।
कोणी, वदा मजसि, हे जग दुःखि केलें ? ॥ ३ ॥
" व्यापार " केलि जगतांतिल सर्व नातीं ।
मांगल्य मारुनि समस्तांहि केलि माती ॥
आता बरें कडु तुम्हा फळ हें उदेलें ।
आता कशासि रडता " जग दुःखि झालें " ? ॥ ४ ॥
" स्पर्धे[2] " तुम्हासि परदुःख ' विलास ' वाटे ।
" स्पर्धे " त जो हरत त्या हृदयात कांटे—॥

---

१. Individualism. २. Competition.

१केस, किती रुनति ह काभि पाहियेले ?।
आता पुन्हा विव्हळता ' जग दु खि झाल " ! ॥५॥
" साम्राज्य " ! एकचि दिस सकळाचि राष्ट्रा।
खाण्या दुज्या करिति मर्याच तीव्र दंष्ट्रा ॥
ईश परस्परवधार्थ तुम्हा घडील ?।
आता पुन्हा म्हतसा जग दु खि झाले" ? ॥ ६ ॥

उत्पन्नही करुनि आणि ' उदात्त स्वार्थ ।
युद्ध, अहा " ह्मणतसा ' जगि हो अनर्थ ' " ॥
युद्ध जगा असुखि काय पशूहि केलं ?।
कोणी, वदा मनुजसि रे जग दु,खि केलं ? ॥ ७ ॥
राष्ट्रात स्वार्थ, मनुजातहि नीच स्वार्थ।
व्हाव कमी जगति कोव वदा अनर्थ ? ॥
क्रौर्याविणे मग दुजा मुळि ' धर्म ' नाही।
दु खी न हो तरि वदा जग काय होई ? ॥ ८ ॥
स्वार्थमुळ जगत निर्घृण, क्रूर झाले।
क्रौर्यामुळे जगति सर्व अनर्थ आले ॥
केले स्वतासि अति दु खि तुवा स्वहस्ते।
आता रडोनि जगता ! वद काय होते ! ॥ ९ ॥
२. वासना धरुनि क्षुद्र, अनर्थ केले।
दैवी उदात्त गुण सर्व लयासि नेले ॥

---

१. पाठभेद--भूतीं दयाचि जुरली मन रुक्ष झालें।
२. " Noble selfishness."—Lord Morley.

" दु खी "–पुन्हा पुसतसा–" जग केवि झाले ? ।
तुम्हींच रे जग समस्तहि दु खि केले ॥ १० ॥
आहे जया जगति स्वार्थ ' उदात्त ' ऐसा ।
युद्धापरी रुचनि क्रूर विलास देशा ॥
दैवी गुणी अभिरुची जनतेस नाही ।
होणे असे जग सुखी कधि शक्य नाही ॥ ११ ॥

भाग पांचवा.

जॉर्ज हर्बर्ट यांच्या
एका कवितेचें भाषांतर.

प्रथम जइ हरीनें जीव हे निर्मियेले ।
कलश जवळि ठेवी मगळीं जे भरीले ॥
म्हणत " करिन वृष्टी मगलाचींच सर्व ।
मनुजि सकल येवो सृष्टिचे जे अपूर्व ॥ १ ॥
" जगति पसरलासे मंगलाचा पसारा ।
परि जगति पडे तो आज सकीर्ण सारा ॥
सकल मिळुनि आता मगले एक व्हावीं ।
सकलहि इतुक्याशा जीवि ह्या ती रहावीं " ॥२॥
प्रथम हरि करी तै पूर्ण सामर्थ्य-वृष्टी ।
मृदु मग सुख आलें, मान कीं ज्ञान येती ॥
सकल खुलवि विश्वा तैंहि सौंदर्य आलें ।
थबकुनि मग तेव्हा ईश्वरें पाहियेलें ॥ ३ ॥
' अजुनि उरुनि कुभीं काहि का राहिलेंसे ' ? ।
बघत, उरलि तेव्हा एक ' विश्रान्ति ' दिसे ॥
" अयि, परि जरि हीही देइ मी हृष्ट जीवां ।
परतुनि " हरि चिंती " जीव हो केवि यावा ?॥४॥
"जगति तरिहि माजे वाद सारा स्वभाव[1] ।
पुसत कुणि कशाला कोण हो काय देव ! ॥

---

१ स्वभाववाद. हा योगवासिष्ठात सांगितला आहे. हे हल्लीचे नेचरवाले. सर्व काहीं स्वभावतःच-' नेचरनें '- होतें व झालें असें यांचें म्हणणें आहे.

वितरि सकळ मी हे विभूना पावुनीया ।
सुखचि हरि गणोनी जीव जाईल वाया ॥ ५ ॥
" श्रमुनि जाग तरी हे जीवही व्यर्थ गेले ।
करुनिच इतुकेही मोहि हें व्यर्थ केलें ॥
खचित न कधि ऐसा सृष्टिचा अंत होवो ' ।
म्हणुनि जगति जीवा अल्प विश्रान्ति लाहो ॥ ६ ॥
" जगति कधि न तृप्ती पूर्ण विश्रान्ति राहो ।
करुनि करुनि यत्ना जीव हा क्लान्त होवो ॥
जगि धन मिळवोनी अति त्या वीट येवो ।
बघुनि विफल सारं त्रस्तता प्राप्त होवो ॥ ७ ॥
" गमत मजसि जीवा भक्ति निर्माण व्हावी ।
परतुनि मग येण्या बुद्धि त्याते सुचावी ॥
परि जरि हृदि कोणा भक्ति येईच ना हो ।
गुरु तरि परताया त्रस्तता हीच होवो " ॥ ८ ॥

कांहीं हिंदी सुभाषितांचें भाषांतर.

(वृत्त-दोहा)

गोधन, गजधन अश्वधन । धन रत्न सुखाची खाण ॥
परि जैं उपजे संतोषधन । धनसकलहि धूलिसमान ॥ १ ॥
बुद्धि जयाची जेवढी । तितुके सांगे भलें ॥
राग तयाचा मानू नये । आणिल कोठुने फार ? ॥ २ ॥
– मधुमास नसे नच माधुरी । नाही विकसनकाल ।
अलि ! तूं कळिनें मोहिला । पुढचा काय निकाल ! ॥ ३ ॥

(वृत्त–इंद्रवज्रा)

* दु:खी जनाला निज दु:ख सांगा। तो भाग त्याचा तरि अर्ध घेतो।
सुखी जनाला निज दु:ख सांगा। हसोनिया तो वरि गांठि देतो॥४॥

(वृत्त-दोहा)

गंगा, यमुना, सरस्वती। भरले सिंधुहि सात॥
व्यर्थ परी ते चातकमते। नाहि जगीं जरि स्वाती॥ ५ ॥

रविच्या कमळे किति तरी। परि कमला रवि एक॥
माझेपरि तुजला किती। तुजसम मज परि एक॥ ६ ॥

व्याकुळ अलिकुळ मधुविणे। कोकिल विना वसंत॥
तैसा मीहि तुझ्याविणे। जाणत हें भगवंत॥ ७

कार्य हळू हळु होतसे। का रे होसि अधीर॥
समय मिळे तरि तरुवर वाढे। कितिही घाला नीर॥८॥

कुठें चमेली मोगरा। कुठे तिळीचें तेल॥
संगतिची परि शक्ति अशी। त्याचें नाव ‘फुलेल’॥९॥

सरसि वसे ही कुमुदिनी। चंद्र नभी वसतो॥
परि जो ज्याचे हृदयीं तसे। जवळाचि त्याचे तो॥ १० ॥

मित्र असाचि करावा। जो ढालीचें परि होय॥
सुखकालीं मागे असे। संकटि पुढती होय॥ ११ ॥

मित्र! तुझ्या विरहानें। सुकतें सकल शरीर॥
नयन न सुकती एकले। घडि घडि येतें नीर॥ १२ ॥

फार बढाई करु नये। फोल न बोले बोल॥
काय हिरा वदने वदे। लाख असे मम मोल॥ १३ ॥

---

* ह्याच सुभाषिताचें समवृत्त भाषांतरहि केले आहे —
दु:खि जनाला दु:ख वदा॥ अर्धे तो घेतो॥
सुखी जनाला दु:ख वदा। हसत शिव्या देतो॥ ४॥

श्वामाची मैत्री करिता । उभयपरीनें दुःख ॥
खिजला पाया चावतो । रिझला चाटे मूख ॥ १४ ॥
उजळ तनू मन काळें । बगळा कपटी -अंग ॥
याहुनि मग तो काक भला । तनमन एकाचे रंग ॥ १५ ॥

अन्योक्ति व सुभाषितें.

जगाची वागणूक.

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित.)

जैसें दर्पणिं बिंब केवळ क्रिया माझी मला दाविते ।
जाता मी जवळीं सरें जवळि तें, मी वंदिता वंदितें ॥
मी चुंबी तरि तेंहि चुंबि; जरि मी, लत्ताहि तें मारितें ।
मी जाता फिरवीत पाठ; जग हें तैसें सदा वागतें ॥ १ ॥

कोकिळा.

(वृत्त-पृथ्वि)

किती मधुर बोलते ! दुरुनि कोकिला मोहिते ।
स्वरावरुनि रूपिणी गमत कीं असावीच ते ॥
तिला जवळुनी पहा, किती कुरूप काळी दिसे ! ।
जसें दुरुनि भासतें जग तसें नसे हो नसे ॥ २ ॥

(वृत्त-शिखरिणी.)

कृपा देवें केली, अति मधुरसा कंठ दिधला ।
कवी, ज्ञाते. श्रीमान्, भुलवि बध कोकीळ सकळां ॥

परी त्यांत का ही कुरुप असला देह दिघला ? ।
विधी हट्टी मोठा. घडत न कुणा दोष न दिला ॥ ३ ॥

(वृत्त—वसततिलका)

हो कोकिळा नच दिसे नयनाभिरामा ।
आहे गळ्यात गुण त्या परि नाहिं सीमा ॥
ऐसा विधी चतुर हा लपवी गुणातें ।
कोठें कसा गुण वसे वदवे न मातें ॥ ४ ॥
गे कोकिळे ! उगिच शोक कशासि बाई ! ।
हो स्वस्थ हो, रडु नको, उगि, शात होई ॥
नाहीं स्वरूप, न वसो ! तुज कठ आहे ।
देई हरी उचित जाणुनि स्वस्थ राहे ॥ ५ ॥
जेव्हा वसत नमतो पर्दि लीन होतो ।
नानापरीं रमवितो मन रजवीतो ॥
तेव्हा कुठें चतुर कोकिळ गोड गातो ।
ऐसा गुणीजन सदा बहुमान घेतो ॥ ६ ॥
गेले ऋतू बहुत, कोणि न जाणियेली ।
ती कोकिळा उगिचशी वनि राहियेली ॥
आला वसत मग तो वदवी तियेतें ।
ऐसा गुणीजन कळे गुणि जो तयातें ॥ ७ ॥
येती ऋतु बहुत कोकिळ कां न गातो ? ।
एका वसतसमयी मृदु तान घेतो ॥
जातां वसत नच गात पुन्हां कसा तो ? ।
दावी गुणी गुणिजना अपुली कला तो ॥ ८ ॥
आले जगा सुदिन, गोड वसत आला ।
त्याच्यासवेंचि विधि पाठवि कोकिळेला ॥

ऐसा जगी नित पहा व्यवहार चाले ।
एक्या मुखासह दुजें नित ठेवियेल ॥ ९ ॥
गेले जगी सुदिन, गोड वसंत गेला ।
त्याच्यासवेंचि विधि ने बध कोकिळेला ॥
ऐसा जगी नित पहा व्यवहार चाले ।
एक्या सुखासह दुजें कधि नाहिं गेलें ? ॥ १० ॥
गेला वसंत जगता त्यजुनी पहातो ।
जाणें विशेष समजे, पिकहीं पळे तो ॥
पाही न काय जगता हृदयीं व्यथा ते ।
अन्यानुसार चुकता मति भ्रष्ट होते ॥ ११ ॥

आरसा.

[वृत्त—शार्दूलविक्रीडित]

राजा पाहुनि दीन भाव न धरी, रूपा न त्याच्या स्तवी ।
येवो सुंदरि, शांत चित्त न ढळे, रूपा खऱ्या दाखवी ॥
आला रंक, कुरूप, वीर, दुबळा, साऱ्यां खरा सारखा ।
ऐसा निस्पृह, सत्य, शांत दुसरा ना दर्पणा रे, सखा ॥१२॥

गोडीचें कारण.

(वृत्त—मंदाक्रांता.)

झाली वृष्टी तदुपरि पडे ऊन्ह कां आवडें ते ? ।
नाहीं संध्या रुचत तितुकी; कां उषा मोद देते ? ॥
का हो विद्युत् प्रखर असुनी मन्मना हर्षवीते ? ।
बोट आता विपद दिसतें सर्व तें गोड होतें ॥१३॥

मेघ

[वृत्त -मालिनी]

जलद बहु जलाला सागरातूनि नेतो।
बघुनि बहुत लाजे आपुली हीनता तो ॥
म्हणुनि गगनि जातो, बिंदु का एक देतो।
उपकृति परि फेडी, धन्य रे तू गड्या तो ! ॥ १४ ॥
गगनि निजपरी जे नांदती चंद्रसूर्य।
बघुनि जलद होतो मत्सरी चित्ति काय ? ॥
म्हणुनि जलकणाची सागरा भीक मागी।
रविशशि परि झाकी !--नाहि का दुष्ट सागी ! ॥ १५ ॥
जइ प्रखर करानीं ग्रीष्मि हा सूर्य तापे।
जलद पळत कोठे ? झाकिले तोंड पापे ! ॥
हलुच झडप घाली दुष्ट वर्षा--ऋतूंत।
रवि थकत बघूनी सूड हा नीच घेत ! ॥ १६ ॥

(वृत्त-मंदाक्रांता.)

थाबे थाबे गडड गरज, मेघ हा मत्त झाला।
सूर्या चंद्रा लपवुनि गमे गर्व यासे जहाला ॥
राहे राहे ! क्षणिक परि तू, कां उगा मत्त होसी ? ।
चंद्रासूर्यापुढति तव बा, शाश्वती ती कितीशी ! ॥ १७ ॥

वृक्ष.

[वृत्त-स्रग्धरा]

माता धन्या धरित्री निज पय मजला पाजुनी वाढवीते।
ऐसें चिंतात आहे स्मरण खचित हो पादपाळ्यागि, वाटे ॥
नाहीं जों लोक तों ते प्रथमकुसुम तें वाहुनी सुप्रभाते।
वाटे साधोनि घेतीं ह्मणुनि धरणिच्या शांतशा पूजनाते॥ १८॥

भाग सहावा.

म्हातारी ललना.

(वृत्त —वसंततिलका)

ऐका, म्हातारि ललना कुणि एक आहे ।
नेत्रांबुजीं नित खुशीत मरंद वाहे ॥
किंवा तिचे जलज नेत्र खरेच हो ते ।
जन्मासि देत बघ नित्य जलास होते ॥ १ ॥

शैवालयुक्त जलजा कवि[1] मान देती ।
शैवालयुक्तहि असे नयनांबुजीं ती ॥
त्यातें कुणी कुमति ते कशिशींच नावें[2] ।
देती जना अहह ! काय अता म्हणावें ? ॥ २ ॥

कीं नासिकाहि नच नीरस शुष्क हो ते ।
काव्यापरी सरस नित्यचि राहते ते ॥
जीचे चणे खचित नित्य खुशाल होते[3] ।
कैसें असे सुदतिचें वदु बोलकें तें ! ॥ ३ ॥

ओष्ठावरी रुचिर कांति[4] सुनील साजे ।
आणी कुणी कमल नीलचि काय ताजें ! ॥
रेषांमुळें परि जरा रसभंग होतो ।
रुद्राक्षसा मधुनि हाय उगा गमे तो ! ॥ ४ ॥

---

१. कालिदास. २. चिपडें इ०. ३. दंताभावीं.

कामें मदालस गमें ललनेस आला।
आलस्य जाभइ सदा सुचवी जगाला ॥
तीचा मिटे न कधि, शाश्वत 'आ'च झाला।
तो[5] आ' अहो सुखावितो किति हो मनाला! ॥५॥

जिव्हाग्रि जी नित सरस्वति राहताहे।
तीचें फुटे सर. मनोहर वारि वाहे ॥
घेई उडी त्यजुनि ओष्ठ–कडेपठार।
तो चेतवी मदन हो जलपात थोर! ॥ ६ ॥

ओयबला वदनचंद्र तिचा सुधेने।
तो वाहतो धरनि भिन्न अनेक नावें ॥
नाकात, नेत्रि. वदनींहि, सुधाचि वाहे।
ऐशी म्हतारि ललना जगि धन्य आहे! ॥ ७ ॥

तीचे "अकुंकुम[6] कलंकित" वृद्ध भाल।
होतें कसे? नवल हें मज फार काल ॥
कीं धूत वाळत नदीतटि[8] घातलेलें।
ते मानभाववसन प्रभु! भामलें रे! ॥ ८ ॥

ते लष्ठ जाडहि सुबोजड भंग गेले।
छाटे अना सुयुक्त छान नवीन आले ॥
ज ग्रासि हो प्रथम लीन हलूच होतो।
उग्रान्त्रा प्रभात्र करितो जन वान्ति-कर्ता ॥ ९ ॥

---

४ साधारण कोळशासारखी

५. पाठभेद –लावण्यगर्व तरुणीगत ठार मेला! ॥ ५ ॥

६ भवभूति ७ नासिका नयन, ८ महानद्या.

ती एक लक्ष भ्रमरें कधि एकदाशी ।
प्रस्ना, स्वरूपखनि कण्वसुता ठरे ती ॥
पोटी सदा नविन षट्पवृंद हीला ।
माझी म्हणारि ललनाच सवाइ[८] शकुंतला[९] ॥ १० ॥
नेत्रा, पद्म, कमल वक्त्रकरा म्हणती ।
ही ता सबंध कमलाप्रति खास होती ! ॥

८ म्हणजे सवाई माधवराव, सवाई गंधर्व इ०, त्याप्रमाणें सवाई शकुंतला हा सौंदर्याच्या बहुमानार्थ तिला किताब होय

९ या शब्दातील "त' या अक्षरान वृत्तभंग होतो असें कित्येक मायेकिरूच म्हणतो आहे; पण त्याना इतकें कळत नाहीं कीं, कालिदास काही मूर्ख नव्हता, या शब्दानें वृत्तभंग म्हणून काय म्हणतात तो दोष जर होत असता, तर त्यानें तरी हा शब्द आपल्या काव्यात कसा वापरला असता ? कालिदासानें हा शब्द आपल्या काव्यात कोठें तरी वापरला आहे असें आभास तरी वाटतें. नीट माहित नसतां एकदम दुसऱ्याला बोलून बसावयाचे ही हल्लींच्या काळच्या लोकांची अत्यंत वाईट खोड आहे तेव्हा हा माझा प्रयोग इतक्या चांगल्या आधारावरून बरोबर आहे असेच धरून चालतों पण इतक्याउपर नसते दोष विचकीत बसण्याची ज्यांस अरसिकपणाची हौसच असेल, त्यानीं आपल्या अरसिक समाधानाकरिता पाहिजे तर येथील या शकुतला शब्दाचा "शकुंत्ला" असा खुशाल उच्चार करावा. माझें त्यानें काही बिघडत नाही.

तें तंगडिद्वय, उभी जयिं राहते ते ।
वाटे पहा कमळनाळचि थेट मातें ! ॥ ११ ॥
नाळांतरि उभि, अहा, जयिं राहते ते ।
देहीं सबध कमलापरि हो दिसे ते ॥
वाते सरोवरजलीं जणु पद्म हाले ।
तैशी म्हतारि ललना डुलडूल डोले ! ॥ १२ ॥
देही सुनील रुचिरा अति कान्ति शोभे ।
दैवं तिला सुरकुतीगण तोहि लाभे ॥
तेणे सुनील सलिलांत सुवीचिलीला ! ।
आलो सरस्तटिं गमे बघुनी तियेला ॥ १३ ॥
साकार ईश्वर बघोनि हिला निमाला ।
आकाशि जाउनि निराकृति आधि झाला ! ॥
ऐसी शिसारि बसली बघ आकृतीची ! ।
माझी म्हतारि मोडि खोड पहा हरीची ! ॥ १४
सृष्टी, हरी मरत ते, विधवा जहाली ।
टाकी पुसोनि नच ठेवित कुंकु भाली ॥
की चंद्रमा मग नभीं जगतास साचा ।
हा खालचा दिसत डागचि कुंकवाच्या ॥ १५ ॥

[२]

ऱ्याशी मारोनि पातिला ' वरसे ' जहाली ।
आता व्यथा विरहजन्य असह्य झाली ! ॥

---

१० येवढ्या अक्षराचा कृपा करून ऱ्हस्व उच्चार करावा.

झाली कृशा; नयनि नीर कधीं खळे ना ।
खाण्या प्रयत्न करि हाय! परी गिळे ना! ॥ १६ ॥

रात्रंदिनी प्रणयकेलि मनात खेळे ।
रम्या झतारि विरहें हृदयात पोळे ॥
काळी त्वचा करुनी विरहानलानें ।
लागे न झोंप सतिला मदनज्वरानें ॥ १७ ॥

तद्री पतीचरणि नित्य विचारलीना ।
बोले कुणी तरिहि हें मुळि ऐकु ये ना! ॥
आला कुणी जवळिही तरि तो दिसेना! ।
हा! हा! झतारि विरहें बघ झालि दीना! ॥१८॥

सोसे न जें विरहवर्धक तें म्हणोनी ।
टाळावया करित नेम; अशी शहाणी! ॥
आधीं सुखें पतिकरें कुरवाळियेला ।
तो रम्य कुन्तलकलाप लयास नेला ॥ १९ ॥

टाकी न सर्व परि एकचि वस्तु ठेवी ।
तीचीं रसाळ चरितें किति हो वदावीं! ॥
होती पतीकरडुनीत विशाल काठी ।
प्रेम्णः प्रतूण म्हणुनी नित ठेवि हातीं ॥ २० ॥

ताबूल नित्य पतिचर्वित सेवनाला ।
अभ्यस्त ही बघ असे कमनीय बाला ॥
मेला पता करिल काय बिचारि याला ? ।
खावे म्हणोनि कुटुनी नित ताम्बुलाला ॥ २१ ॥

एके दिनीं विरहानल [illegible]
रामापरी[11] स्वपति [illegible] ॥
[illegible] आरोपिटिल [illegible] आहे ।
[illegible] लिला कार्थात ! [illegible] ! ॥ २२ ॥

[illegible] पती [illegible] ।
ना एक [illegible] ॥
[illegible] जरा [illegible] ।
[illegible] ! चमत्कृति ! [illegible] ! ॥ २३ ॥

[illegible] घोर मदनानल [illegible] ।
हा ! हा ! [illegible] जळली [illegible][12] ! ॥
[illegible] जया [illegible] ते क्षण [illegible] ।
[illegible] लळना विरह [illegible] ! ॥ २४ ॥

११ श्रीरामचंद्रानं सीतादेवीला शोधलें त्याप्रमाणें.

१२ कारण 'श्रीमती' ह्याताऱ्या ललनेला 'शिखा' नव्हती !

